

APROXIMACIÓ BIOGRÀFICA DEL CAVALLER I MARINER FRANCESC-GILABERT DE CENTELLES, COMTE D'OLIVA, SOTA EL REGNAT D'ALFONS EL MAGNÀNIM (1408-1458)

RUBÉN GALERA HERNÁNDEZ
Universitat de València
rugaher@alumni.uv.es

1. FRANCESC-GILABERT DE CENTELLES-RIU-SECH I QUERALT¹ DURANT EL REGNAT D'ALFONS EL MAGNÀNIM (1408-1449)

1. 1. Educació i contextos sota el recer de Bernat de Centelles

Francesc-Gilabert de Centelles, fill de Bernat de Centelles i d'Elionor de Queralt, nasqué el 1408 (Camarena, 1978a, 385). Actualment, no es coneix cap referència d'on pogué nàixer, però si tenim en compte que els seus pares eren senyors d'Oliva i Nules, possiblement degué ser en una d'aquestes dues poblacions. Sobre els seus anys d'infantesa, generalment complicats per a documentar en qualsevol noble de l'època baixmedieval, tenim una dada que aporta molta informació sobre què aprengué i quan. El document en qüestió explica que, mentre Bernat de Centelles era a Sicília sota les ordres de Ferran I, Guillem de Passini, un humanista d'Orta de Novara, anà al castell d'Oliva per a fer una còpia del *Soliloqui* que tenia en possessió Elionor de Queralt, regent del dit castell. A més de la reproducció del llibre, el mateix humanista s'encarregà, el 1417, d'instruir Francesc-Gilabert durant els mesos de març i abril en Art, que en definitiva seria llegir i escriure. Encara ens indica, a més, que Passini cobrà el seu salari en pans de sucre (Hasenohr-Esnos, 1967, 345). En definitiva, veiem que els seus pares tingueren en compte la importància d'educar-lo des de ben jove, aprofitant la visita del no varés i fent ús de la matèria primera que feia pocs anys abundava en el senyoriu —la canyamel— per a usar-la com a moneda de canvi.

¹ Documentalment apel·lat "Ramon de Riu-sech àlies Francesch Gilabert de Centelles".

Aquestes primeres lletres, tanmateix, no tenien res a veure amb la realitat que li esperava al recer de son pare per tota la Mediterrània. Ambdós s'embarcaren el 1420 en l'armada d'Alfons el Magnànim (Garcia-Oliver, 2009, 78) per a combatre les rebel·lions dels regnes de Còrsega i Sardenya (Ryder, 2008, 91), sense ser-ne conscients que allò seria el preludi de la conquesta de Nàpols. Tenia, aleshores, dotze anys quan xafava per primera vegada l'illa de Sardenya; i tretze quan presencià en primera persona com son pare preparava amb tota celeritat el Parlament General de l'illa, el 26 de gener de 1421. En efecte, tota la "parafernàlia" que comportava convocar els tres estaments li degué causar una forta impressió quan nomenaren son pare virrei i governador general del regne (Boscolo, 1993, 35), així com li foren concedides les regions de Montagut, Anglona, Meilogu, Marghine, la baronia d'Osilo i altres llocs de la Sardenya septentrional.² Aquest parlament va ser el primer de tants altres als quals acudiria al llarg de la seua vida. D'altra banda, encara més important, la infeudació de les dites regions significà per als Centelles l'augment de terres i rendes que se sumarien als feus del Regne de València —fins i tot superant-los— convertint-s'hi en un dels principals feudataris del primer terç del segle xv. En conseqüència, Francesc-Gilabert de Centelles tindria amb son pare, des d'un posat passiu d'observació i d'educació no reglada, un model de referència que ocupava alts càrrecs com a administrador del regne de Sardenya i primeríssim home de confiança del rei en el camí vers la conquesta de Nàpols.

Amb aquesta darrera prerrogativa, el donzell Francesc-Gilabert participà activament en la primeres conquestes de Nàpols i Iscla, i en l'assalt i saqueig de Marsella (Camarena, 1978a, 386). L'empresa napolitana, en efecte, arribà de manera fortuïta i inesperada després que se celebraren les corts del regne de Sardenya, mentre Bernat i Francesc-Gilabert eren encara a l'illa. El 1421, la reina Joana II de Nàpols envià una ambaixada a l'Alguer a principis d'agost, on era aleshores Alfons el Magnànim. Suplicava al rei que la defensara dels seus enemics, a canvi d'adoptar-lo com hereu del seu regne, que des de feia temps vivia un període d'instabilitat política (Ryder, 2008,

² Vegeu la veu *Bernardo de Centelles* en Evandro PUTZULU, *Dizionario Biografico degli Italiani* [consulta: 20 gener 2015].

105). Aquestes convulsions polítiques prompte es giraren en contra del rei i dels seus nobles, quan la napolitana, després d'afillar-lo (Rodrigo, 2011, 170), fou mal aconsellada pels seus cortesans, els quals li feren pensar que Alfons V la volia empresonar (Ryder, 2008, 138). Aquest va ser el punt d'inflexió perquè el sobirà d'Aragó es legitimara en la successió del regne de Nàpols i s'enfrontara amb Joana i els seus aliats.

En la primera intervenció bèl·lica vers el “somni” napolità, que ens ha arribat narrada imparcialment i gràficament pel capellà d'Alfons V, Melcior Miralles (Rodrigo, 2011), les tropes reials prengueren Capuana el 1423, obligant a fugir la reina i fiançant el poder catalanoaragonés sobre Nàpols. Després no tardà gens a caure el castell d'Iscla, on participaren els dos Centelles, i el qual va ser pres per Bernat en nom del rei. No obstant els primers èxits, la ràpida i eficaç decisió de Joana per demanar ajuda a Muzio Attendolo Sforza, un gran noble italià, i Lluís III d'Anjou, comte de Provença i també legítim al tron de Nàpols, dificultà les aspiracions dels catalanoaragonesos quan les dues parts s'enfrontaren i la balança jugà a favor de les tropes angevines, és a dir, dels aliats de Joana. Davant la intromissió de Lluís III, l'exèrcit catalanoaragonés —on també consten Bernat i Francesc-Gilabert de Centelles— abandonaren per un temps les pretensions vers Nàpols i se'n tornaren al Regne de València, però no sense abans efectuar una cruel venjança (Rodrigo, 2011, 174-175).

1. 2. L'assalt i el saqueig de Marsella

La intromissió de Lluís III en els afers napolitans va ser el motiu, en efecte, perquè Alfons el Magnànim decidira portar la seua armada vers una de les principals ciutats de l'angeví. Aquesta fou Marsella, a la qual imposaria un sever càstig. La matinada del 20 de novembre de 1423, davant la costa marsellesa, el rei va fer un discurs a l'armada per a justificar la fugida de Nàpols i la venjança que devien infligir, tot apel·lant als soldats que així farien un acte de justícia (Delle Donne, 2012, 117). Així doncs, aquella matinada “començaren les batales, tan fort e tan espantables e ab tant ardimment de coratge los nostres que terra e mar fien tremolar”, segons la narració del capellà Melcior Miralles (Rodrigo, 2011, 175). Tot i

la forta investida, els marsellesos resistiren heroicament, tant per terra com per mar, les hosts del Magnànim fins passada la mitjanit. En aquest punt exacte, començà a forjar-se una de les llegendes que envolta la família Centelles. Segons paraules de Joan Baptista Anyes, Bernat de Centelles conduí “la seva galera amb tota la força dels remes” i quan “es llançà contra la cadena de ferro que tancava el port amb tant d’ímpetu la trencà” (Anyes, 2001, 149). Realment, no se sap amb certesa si en la narració d’Anyes hi ha ficció o versemblança dels fets, perquè Delle Donne (2012) en el seu estudi compara les diverses fonts que narren el saqueig i en cap no se’n parla del Centelles. Les cròniques expliquen que la cadena que tancava el port va ser trencada amb un enginy de ferro que els mariners inventaren per a l’ocasió i que anava adherit a la proa de certes galeres (Delle Donne, 2012, 125), possiblement en la que era patronada per Bernat i Francesc-Gilabert de Centelles.

Els marsellesos no esperaven que la seguretat del seu port, el qual depenia en gran mesura de les esmentades cadenes, fóra superat per les hosts d’Alfons. La venjança i el saqueig s’inicià amb el desembarcament de l’exèrcit. Els habitants de la ciutat fugiren espaordits per les represàlies i romangueren els més valents per a defensar-la. Malgrat això, la brutalitat de “los nostres, ab tan espantable ànimo, entraren en la dita ciutat de Macella, e, cremant i matant, prengueren la dita ciutat; e lo senyor rey la tench tres dies a sa voluntat, de nit e de dia, ab los portals huberts. E, com vench al terch jorn, prengueren tot ço que volgueren de la dita ciutat, e al migjorn tothom se enbanquà” i partiren cap al principat de Catalunya (Rodrigo, 2011, 175-176).

Efectuada la venjança i el saqueig de Marsella, Alfons el Magnànim prengué una imatge de Sant Lluís i les cadenes del port, les quals donà a la seu de València (Rodrigo, 2011, 176). La mateixa operació, en un paradoxal paral·lelisme, la varen fer Francesc-Gilabert i Bernat de Centelles en arribar a les costes de Castelló. Ambdós portaren com a trofeus de guerra un tros de la cadena del port, que deixaren en una de les portes de la muralla de Nules, i una imatge de Santa Maria de Magdalena, que van posar en la torre de l’embarcador de Moncofa, on encara hui es venera (Felip i Garcia, 2005, 52).

1. 3. Les guerres amb Castella

Després del saqueig de Marsella, Bernat de Centelles —i entenem que el seu fill també— estigueren tan sols uns mesos en les seues possessions valencianes. El 1424 viatjaren de Nàpols estant als dominis sards perquè el marquès d'Oristany, Lleonard Cubello, tenia intenció d'ocupar Macomer i part del Marghine. Com a virrei i governador de l'illa no podia permetre's que cap noble, encara que fóra de més alt rang nobiliari, perpetrara cap acció en territori seu. Per tant, s'encarregà de repel·lir la dita ocupació. En aquest sentit, l'oliver Josep Sendra (1998, 64) explica que la confrontació arribà a extrems molt violents i que, si el rei no haguera intervingut, s'haguera produït una guerra oberta. Després que foren solucionades les desigualtats entre els dos feudataris de l'illa i estabilitzada la situació, el 1425 Francesc-Gilabert de Centelles ajudava son pare en l'administració sarda. És la primera vegada que tenim notícia documental del donzell Centelles en els afers burocràtics familiars: el 5 de febrer tancà un plet amb el català Serafí de Montanyans sobre la baronia d'Osilo, amb la condició que, si les poblacions Urgegüe, Noàgia i Muselano foren repoblades en un futur, es reconeixeria la preeminència feudal dels Centelles (Sendra, 1998, 65). En aquest primer pacte de concòrdia, ja s'entreveuen les habilitats negociadores del donzell Francesc-Gilabert quan es tracta de buscar una solució pacífica. Inconscientment, anava fent camí per a esdevenir un dels consellers d'Alfons V i primer home de confiança de Joan II d'Aragó.

El mateix any que tancà el plet amb Serafí de Montanyans, participà en la primera guerra contra Castella (Camarena, 1978a, 386), quan Alfons el Magnànim intercedí en la política castellana perquè li foren retribuïts al seu germà, Enric de Castella, tots els privilegis confiscats i fóra posat en llibertat. La presència de l'exèrcit d'Alfons a Tarassona, prop de la frontera amb Castella, concluí amb un pacte de concòrdia signat a Torre d'Aracil entre Juan II de Castella i Alfons V d'Aragó. Finalment, Enric de Castella recuperà els seus privilegis i fou alliberat sense que l'exèrcit haguera d'actuar (Ryder, 2008, 165-167).

Si bé els Trastàmara eixiren vencedors el 1425 del context polític castellà, en la guerra de 1429-1430 fou justament el contrari. Alfons

V hagué d'intervenir novament per a ajudar els seus germans Enric i Joan, anomenats els infants d'Aragó, en l'oposició contra Álvaro de Luna. D'ençà que aquest prengué el Regne de Castella, desplaçà fàcilment els infants d'Aragó a les seues corts i amb el contrapunt que la família Trastàmara perdé l'hegemonia en la cort castellana. D'acord amb això, Joan de Navarra convencé Alfons perquè intercedira amb el seu exèrcit, tal com va fer cinc anys arrere, per a fer-hi pressió. Aquesta vegada, però, els esdeveniments es desenvoluparen de manera diferent, ja que davant l'entrada a Castella de l'exèrcit del Magnànim, Juan II de Castella declarà la guerra als Trastàmara i, en conseqüència, a la Corona d'Aragó (Ryder, 2008, 151-220). En les incursions frontereres en les quals ambdós s'hostilitzaren, participaren activament Bernat i Francesc-Gilabert de Centelles, on Alfons V nomenà Mariscal el donzell Centelles (Camarena, 1978a, 386). Aquest ofici cortesà, que vinculava l'alta noblesa en l'organització de l'exèrcit reial i esdevenia un vincle permanent per a abastir-lo amb gent d'armes, tenia un paper merament honorífic sense poder en l'administració de l'exèrcit (Sáiz, 2003, 322). No obstant això, segurament Francesc-Gilabert el degué prendre quan son pare morí el 1432.

1. 4. Armar-se cavaller, primeres Corts i la successió dels feus

Fins al 1430 Francesc-Gilabert de Centelles no conclogué el període d'aprenentatge, abans que fóra armat cavaller. Durant els darrers deu anys, segons explica Jorge Sáiz (2008, 246, 58), el futur cavaller havia d'aprendre a mantenir el cavall llegint, en l'àmbit teòric, llibres de manescalia. En l'àmbit pràctic, era normal que un donzell practicara les aptituds del manescal en l'exèrcit itinerant d'Alfons V amb un dels seus familiars. En el cas de Francesc-Gilabert, degué ser son pare. A més dels conceptes i pràctiques bàsiques del cavall, un noble, abans de ser armat cavaller, necessitava una preparació i resistència física excel·lents per a suportar el pes de l'arnés, que rondava els vint-i-cinc quilos; un bon desenvolupament en les armes, les quals consistien en espasa i llança; i finalment, en l'àmbit psicològic, una ment forta per a resistir les penalitats de la dura vida en les empreses d'Alfons V, en les quals es patia una deficient alimentació i un allotjament precari. Així doncs, quan

Francesc-Gilabert va ser armat cavaller al maig de 1430, durant la segona guerra amb Castella, disposava a càrrec seu d'una comitiva de cent homes d'armes i vint-i-cinc acompanyants que abastien els cavallers (Sáiz, 2008, 240).

Tan prompte s'acabà la guerra amb Castella, Alfons el Magnànim posà en marxa la burocràcia per a recaptar diners i reprendre novament l'empresa italiana. No obstant això, abans que l'armada partira del port de Barcelona el 1432, mossén Francesc-Gilabert de Centelles assistí al soterrament de la segona muller del llavors difunt Joan I, Violant de Bar, durant el juliol de 1431. A l'acte assistiren els nobles, cavallers i senyors més destacats del Principat de Catalunya, la cort dels reis de la Corona d'Aragó i Navarra i els representants dels respectius regnes. Mossén Centelles anava en el tercer trast de la processó, acompanyat en la cerimònia pel prior d'Uclés, l'abat de Sant Cugat, *don* Hug de Cardona, el governador de València, el vicecanceller, mossén Galceran de Cruïlles, un missatger de Xipre i Joan Llull (Duran i Sanabre, 1930). Hem intentat documentar Francesc-Gilabert en les corts catalanes de 1431-1432, en les quals el rei enllestí l'empresa de Gerba, però no apareixen citats ni pare ni fill.³ Sí que apareixen, en canvi, un Gilabert i Bernat de Centelles, sempre junts, amb Hug de Cardona en les Corts de Tortosa de 1430, però aquest Gilabert pot ser, en efecte, el baró de Centelles que no morí fins 1440.⁴ Davant aquesta controvèrsia, no tenim cap dubte sobre que Francesc-Gilabert participà en l'atac a l'illa de Gerba i que, molt probablement, tota la segona meitat de 1431 romanguera a la ciutat comtal per a enllestir les seues galeres.

La data fixada pel Magnànim per a partir vers Gerba fou el 29 de maig de 1432. Salpà una flota de vint-i-set galeres i deu naus des dels Alfacs cap a l'illa de Sardenya, trajectòria durant la qual es féu escala a Mallorca (Sáiz, 2003, 248). Un mes després es dirigiren a Sicília per a reforçar l'armada naval amb més galeres de nobles sicilians. Aquests mostraven, en realitat, un gran interès per combatre la pirateria tunisenca, emparada pel soldà de Tunis, i per eliminar

3 REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, vol. XVII, Viuda e hijos de Manuel Tello Fortanet, Madrid, 1913.

4 Ídem.

el contratemps que això ocasionava a Alfons V en el seu projecte centreitalià (Ryder, 2008, 231-234). Per a aquesta empresa naval, mossén Francesc-Gilabert de Centelles aportà a les files de l'exèrcit marítim vuit comitives formades per quaranta soldats, contribució semblant a la que feren els nobles Dalmau de Rocabertí, Jaume d'Aragó, Joan Fernández d'Heredia, Francí i Berenguer d'Erill i Antoni de Ventimiglia, cosí germà seu. Només Bernat Joan de Cabrera, segons l'estudi de Jorge Sáiz (2003, 448-449), els sobrepassà notablement amb un volum de trenta soldats. Així doncs, l'exèrcit cristià acudí realment ben preparat per a atacar. Després de dos enfrontaments durs contra els homes de Boferrís, la guerra es decantà a favor dels cristians i la guanyaren al mes de setembre, moment culminant en el qual s'apropriaren de tota l'artilleria i riqueses del soldà, quan decidí abandonar el seu campament. Al mateix temps, l'illa de Gerba passà a rendir vassallatge a Alfons el Magnànim, després d'una actuació bèl·lica aferrissada, a la qual cal afegir la nota discordant i imponderable de la mort de Joan Fernández d'Heredia, entre altres molts nobles.⁵

Segons les cròniques de Zurita, Gaspar Pelegrí i Melcior Miralles, Bernat de Centelles no intervingué en l'empresa de Gerba, circumstància a la qual hem d'afegir que la darrera carta rebuda com a virrei de Sardenya és datada el 5 de novembre de 1432. Francesc d'Erill, candidat a succeir-lo en l'ofici de virrei, prengué el càrrec el 22 de maig de 1433. Tot apunta que era a Sardenya, convalescent, durant la guerra contra el rei de Tunis i que decidí passar al Regne de València per a dictar el seu testament.⁶

El codicil testamentari, amb data del 23 de desembre de 1432, ens dóna informació del seu estat de salut i de la situació de Francesc-Gilabert. El codicil cita tots els feus valencians (Nules i Oliva) i sards que posseïa en aquell moment. Malgrat que havien transcorregut onze anys des que fou infeudat a Sardenya (1421), les regions a deixar en herència foren pràcticament les mateixes. Conservava, a més, els títols de "marescal de Aragó y de Sicília" i, com hem dit

5 J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, t. VI, llibre XIV, cap. IV, 1967-1985.

6 Vegeu la veu *Bernardo de Centelles* en Evandro PUTZULU, *Dizionario Biografico degli Italiani* [consulta: 20 gener 2015].

adés, de virrei i governador general del regne de Sardènyia.⁷ Pel que fa a Francesc-Gilabert, legítim i hereu, és citat com a marit de Joana de Centelles, germana d'Hug de Cardona. Per tant, va estar casat en primeres núpcies amb Joana de Cardona. El senyor d'Ondara i del Real de Gandia el cità en un document com Ramon de Riu-sec, "frare e cunyat nostre", a més d'agrair que haguera intercedit en un plet contra Joan Mercader, batlle general del Regne de València (Garcia-Oliver, 2009, 386). En definitiva, la primera muller de Francesc-Gilabert, aleshores administradora de Nules i Oliva, era germana d'Hug de Cardona, néta d'Alfons el Vell i tia de Joan de Cardona, personatge transcendental i conflictiu en la vida del Centelles entre 1460-1470.

2. EL MARINER FRANCESC-GILABERT DE CENTELLES: EL TUMULTUÓS CAMÍ VERS EL REONEIXEMENT NOBILIARI (1433-1449)

Quan Francesc-Gilabert de Centelles pren possessió el 1433 de l'herència de Bernat de Centelles, és encara un jove de vint-i-cinc anys, madurat i format cavaller sota la tutela pairal. Al traspàs de son pare, esdevé administrador dels senyories del Regne de València, amb la consegüent responsabilitat de defensar els interessos dels seus vassalls. Respecte als senyories sards, els vendrà parcialment per a afrontar les obligacions pecuniàries amb l'exèrcit de la Casa Reial, que l'obligaren, a més, a recórrer a la pirateria per a subsistir econòmicament. Quan finalment prosperà i progressà en els afers militars, recuperarà part dels feus venuts i Alfons el Magnànim li atorgarà el títol de comte (1449) en reconeixement als seus mèrits.

2. 1. Els litigis d'Oliva i Nules

Al poc temps que Francesc-Gilabert esdevinguera cap dels Centelles valencians, els interessos dels seus vassalls d'Oliva i Nules toparen amb l'Església valenciana per causa de la canyamel i amb for-

⁷ Arxiu Històric de Gandia, FC-305/2; Archivo Histórico Nacional, Osuna, lligall 597, doc. 2.

tes discrepàncies per l'aigua de reg, respectivament. El primer cas es produí entre els anys 1432-1437 quan litigà el bisbe de València, Alfons de Borja, contra Hug de Cardona, Francesc-Gilabert de Centelles, Joan Roca, Galceran de Vic i les viles de Gandia i Cullera,⁸ per a reclamar-los les contribucions fiscals de la seua diòcesi (Garcia-Oliver, 2009; López, 2005, 218). Després d'un llarg procés que durà cinc anys, finalment la qüestió es resolgué el 1437 favorable al bisbe de València, en detriment del Centelles i els seus homònims, que hagueren de pagar els delmes i les primícies de la canyamel. No obstant això, els pledejants asseguraren la percepció del terç delme corresponent al rei (Martínez, 1988, 83). El segon cas, d'altra banda, s'ocasionà (1438) perquè els regants de Borriana no volgueren pagar la seua part per a reparar l'assut i la gola del riu Millars, la qual compartien amb els regants de Nules, per la qual cosa no es podien abastir d'aigua els camps segats de blat i corrien el risc de perdre'n la collita. Per tant, així com afirma Thomas Glick (1997), Francesc-Gilabert representà els seus vassalls per no deixar de rebre'n les rentes; podem imaginar que en el cas de la canyamel d'Oliiva, que tants beneficis donà a les arque dels Centelles, devia ser el mateix.

2. 2. L'ofici de Mariscal en la Casa Reial: les Corts i les guerres navals

Més enllà dels assumptes locals dels seus vassalls, als quals prestà atenció per mitjà de procuradors, allò quotidià en Francesc-Gilabert de Centelles és el servei a la Casa Reial per la conquesta de Nàpols, però sense deixar d'acudir a les Corts Generals en diferents regnes. A més a més, la zona geogràfica per on es mogué fins al 1438 sembla que és València, la qual prengué com a base d'operacions fins que s'enrolà, a partir de la data esmentada, en les guerres d'Itàlia.

En aquest sentit, el 1435 es produí la desfeta naval de Ponça, en la qual Francesc-Gilabert no participà perquè es trobava a Sardenya

⁸ Document reproduït en F. GARCIA-OLIVER i al., *Hug de Cardona: col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, 2009. En aquest document el rei es presta a resoldre la disputa.

per a reconquerir l'àrea de Coghines (Soddu i Campus, 2007). No obstant això, quan la reina Maria organitzà a corre-cuita Corts Generals per a discutir l'alliberament del rei i els 125 empresonats pel duc de Milà, el Centelles acudí a Montsó per a representar el Regne de València i per a posar en alerta els regnes de Sardenya i Sicília davant un possible atac dels genovesos.⁹

Dues publicacions relativament recents ens permeten reconstruir parcialment la seua primera gran intervenció davant els estaments dels tres regnes de la Corona d'Aragó, congregats per a l'ocasió el 15 de desembre de 1435. Segons la carta que enviaren els síndics de Barcelona allí presents als consellers, la reina Maria estava asseguda dalt d'un setial esglaonat de l'església de Sant Joan de Montsó, des d'on va fer llegir a Ramon Batlle la seua proposició perquè alliberaren el rei. Després, l'abat de Montaragó, el bisbe de Barcelona i Francesc-Gilabert, en representació dels tres estaments de cada regne, s'agenollaren davant la reina per a respondre (Toldrà, 2013, 454). La intervenció del Centelles, eventualment com a lloctinent general, demana a la reina Maria que no vulnere els furs valencians, segurament perquè la data de les Corts s'havia posposat diverses vegades:

Molt alta e excellent senyora. Com per occasio e causa del infortunat cas inseguit en los dies prop passats en la persona del molt alt senyor rey, e per promptament provehir a la deliurança d'aquell *et alia*, molt virtuosa senyora, com a Lochtinent General del dit senyor rey, precedent maturo deliberacio de gran e notable consell, haguessets e haiats convocades per al quizen dia del prope pasat mes de noembre Corts Generals [...].

El discurs segueix per a requerir a la reina que no vulnere els furs i privilegis del Regne de València. La reina, tot seguit, contesta que aqueixa no és la seua intenció (Iranzo, 2007).

La nova que Alfons V era alliberat arribà a València durant el transcurs de les Corts, a la primeria de 1436. Els ànims del rei, lluny d'estar decaiguts, eixiren reforçats després de les negociacions amb Filippo Maria Visconti, abans enemic i ara soci contra els genovesos.

⁹ J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, t. VI, llibre XIV, cap. XXIX, 1967-1985.

Per tant, calia que l'exèrcit es refés tan ràpid com fóra possible (Ryder, 2008, 317). En aquest context de reorganització, Francesc-Gilabert es preparava junt amb Jaume de Vilaragut i Pere Roís de Corella per a anar al servei de rei (López, 2005, 316). El viatge, si realment arribà a produir-se, degué ser d'anada i tornada. El 1436, el lloctinent del Regne de València i germà del rei, Joan de Navarra, convocà Corts Generals en nom d'Alfons V, que aleshores es trobava immers en el joc d'escacs italià. El motiu de la reunió fou pràcticament l'habitual: la concessió de crèdits per a sufragar les despeses del rei (López, 2005, 305-306). Sembla, però, que el braç noble no estigué d'acord amb alguns dels punts que es tractaren i la ciutat se sumí en bàndols que acabaren, en conseqüència, amb l'expulsió de més de quaranta-cinc nobles per ordre del lloctinent. En aquesta nòmina de revoltats, hi figurava també Francesc-Gilabert de Centelles (López, 2005, 300-301). Segons per la data en què fou citat més tard, podem entreveure que els enfrontaments perduraren uns mesos i que per això s'endarreriren les sessions fins al setembre del 1437, moment en què el Centelles era de nou a València junt amb el seu cunyat Hug de Cardona, Pere Maça de Liçana i Gracià de Montsoriu (Garcia-Oliver, 2009, 685-686).

Així doncs, havien passat cinc anys des de l'última gran campanya en la qual Francesc-Gilabert havia concorregut. D'alguna manera, quelcom l'havia retingut més prop de València perquè el 1438, possiblement canviant de parer, recuperara els títols paterns de conseller i mariscal que d'antuvi havia ocupat Bernat de Centelles. Em fa la impressió que la seua muller, Joana de Cardona, l'havia abandonat o havia mort, perquè alhora que prengué els dits oficis també obtingué el privilegi per a transmetre la seua herència per via femenina o col·lateral a favor de les seues filles o germanes (Floris, 1988, 364).

Segons Jorge Sáiz (2008, 81) l'ofici de mariscal, que vinculava l'alta noblesa amb la Casa Reial, requeia en llinatges amb una gran capacitat de mobilització militar, sense una demostrada renda que remunerara els esforços pecuniaris, en aquest cas, de Bernat i Francesc-Gilabert de Centelles. La primera intervenció naval en la qual s'estrenà com a mariscal i conseller, ens ha arribat per mitjà del cronista Gaspar Pelegrí (2012, 353-355), qui fa una magnífica narració dels fets i replega, fins i tot, les paraules dels cavallers. Quan

Renat d'Anjou va ser posat en llibertat, de Marsella estant enllestí una flota per a ajudar la Nàpols assetjada per Alfons V. Preocupat perquè no arribaren reforços venecians del marsellés, manà que el Francesc-Gilabert, Tomàs Tomàs i Roderic de Mur armaren les seues trirrems per a combatre'n la ingerència. Del port de Cuma passaren als voltants de Gaeta, on veieren les naus enemigues prop de les Illes Pontines. Roderic de Mur, animat per a utilitzar la dialèctica abans d'entrar en batalla, els aconsellà que es replegaren i no continuaren la seua empresa, en virtut dels pactes que el seu rei tenia amb Renat d'Anjou. Un dels oficials enemics declinà l'oferta en virtut de la guerra. Després de diverses investides, on semblava que els alfonsins perdien la batalla, Francesc-Gilabert de Centelles esperonà els ànims dels seus companys amb les paraules següents, segons Pelegrí:

Amics, prenguem les armes! Que no us he triat com a companys de la meua gent? Amb vosaltres hi ha grans forces: traieu vigor i coratge per la victòria! Aquest és el jorn en què us dic que llueix portentosament la joventut natural i amiga. Abandoneu, per tant, tota por, perquè si teniu temor llanguireu en la infàmia i si teniu força decidireu el triomf amb tots els honors.

Després d'aquestes paraules encoratjadores del Centelles, envestiren els venecians i els prengueren una de les naus més grans. Amb el botí a les mans entraren al port de Gaeta. Aquesta manifestació magnífica d'ànims ens apropa, més si cal, al caràcter elevat de Francesc-Gilabert alhora de presentar batalla. Ens demostra, en definitiva, el seu temperament brau i segur davant les adversitats, que en bona part degué heretar de son pare.

La proximitat de Francesc-Gilabert de Centelles amb la cort reial queda demostrada sobradament si connectem aquest triomf amb la tràgica mort de Pere, germà del rei. Segons explica Ryder (2008, 287), mentre les hosts assetjaven Nàpols, l'infant supervisava les operacions contra el monestir fortificat de Santa Maria del Carmine, quan una bombardera disparada des de l'interior el matà a l'instant. El testimoni dels ambaixadors barcelonesos, que aleshores buscaven el rei, explica que el Centelles portava el cos del difunt en la seua galera:

comptàvem XVII del dit mes d'octubre, en la matinada, anant lo senyor infant don Pedro per lo camp a cavall fou desparada una bombardada de la dita ciutat de Nàpols, la pedre de la qual ferí lo dit senyor infant al cap, de què morí tantost sens que no parlà. E nosaltres, de present, haguem sabut lo leig cas e desestrat, muntam en un laut per anat al dit camp per visitar lo senyor rey, e com fom a mig camí nos fou dit, per mossén Ramon de Perellós e per Ramon Boyl, que lo dit senyor fahia aportar lo cors de dit infant ací en lo Castell de l'Ou ab la galera de mossén Francesch Gilabert Sentelles, lo qual nos passant lladonchs per lo costat, aconsellant-nos que atés que no podíem parlar ab lo dit senyor, per ço com anave cavalcant per lo camp per confortar la gent qui stave en si esmeyada, li faríem major servey que tornantnos al dit castell, reebéssim lo dit cors.¹⁰

Mentre el Centelles és al regne de Nàpols per a prestar servei a la Casa Reial, Alfons V li oferí enfrontar-se contra Niccolò Doria. Durant la primera meitat del 1438, el comte de Monteleone i senyor del Castell Genovés es va rebel·lar contra Alfons el Magnànim. Amb motiu de la revolta, alçà l'estendard contra l'autoritat règia esperonat per la República de Gènova. En aquest sentit, el monarca aragonés oferí les possessions de l'insurrecte a Francesc-Gilabert, Francesc i Estefan Saba i Gonnario Gambella si expugnaven i guanyaven el castell (Manno, 1996, 138-140). Sembla que la rebel·lió persistí uns anys i que el Centelles participà activament, perquè el rei li atorgà el castell a perpetuïtat, segons usos i costums del regne de Sardenya (Sendra, 1998, 65).

Malgrat que la insurrecció del Doria es perllongà uns anys, la implicació del Centelles no fou immediata perquè de moment Alfons V el necessitava en el setge contra el rei de Nàpols. La pugna contra Renat d'Anjou perquè abdicara i abandonara la ciutat napolitana, es trobava en la recta final quan no disposava de recursos per a defensar-se dels aragonesos. En paraules de l'historiador Alan Ryder (2008, 297), només els genovesos continuaren enviant provisions i arquers per a abastir els assetjats. Perquè els recursos no arribaren a

10 J. M. MADURELL MARIMÓN, *Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón: 1435-1458*, 1963, p. 203.

Nàpols l'abril de 1440, el rei aragonés ordenà al capità de les seues galeres, Francesc-Gilabert de Centelles, que repel·lira la flota genovesa (Ryder, 1987, 345). No sabem, però, si tingué èxit en l'empresa.

Aquesta és l'última cita en la qual tenim constància del Centelles, abans que el somni napolità d'Alfons V es fera realitat en 1442. Encara que Nàpols s'haguera conquerit, la Casa Reial necessitava el servei de la noblesa per a assegurar la seua posició en el context polític italià davant els detractors d'Alfons. Un d'aquests va ser el cosí de Francesc-Gilabert, Antoni de Centelles o Ventimiglia. El marquès de Croton es rebel·là contra l'obediència règia influenciat pels senyors de Calàbria, contraris a la Corona d'Aragó i afins a la República de Venècia. Davant una circumstància així, els oficials del rei intentaren esgotar la via diplomàtica abans de fer ús de les armes. El cronista Zurita narra que el rei envià Francesc-Gilabert "para que le ofreciese que le aseguraba la vida y de prisión de su persona y de no declararle por traïdor si pusiese su persona en poder del rey, con que estuviese detenido hasta que cumpliese las condiciones con que le recibiría en su merced".¹¹ El Ventimiglia, en canvi, s'obstinà a acceptar les condicions oferides pel seu cosí. Reclut en el seu castell, tenia l'esperança que els venecians el socorrenen, però abans que arribaren els recursos, l'exèrcit alfonsí prengué totes les viles i castells pertanyents a l'insurrecte, fins que el 1445 els confiscà tots. Finalment, li perdonà la vida i l'obligà a viure modestament a Nàpols.

El servei a la Casa Reial per a abastir l'exèrcit de cavallers no era sempre una operació ràpida i senzilla. A més dels costos de pagar els soldats, sovint els propis oficials reials de cada regne s'oposaven a l'eixida d'homes. Aquest va ser el cas del regne de Sardenya. Per a intentar pal·liar aquest i altres problemes, el 22 de març de 1446 el rei concedí i aprovà el projecte del braç militar per a reunir-se i tractar qüestions que se circumscriviren a l'illa. Els feudataris buscaren contrarestar els abusos que els oficials reials realitzaven sobre els senyors de l'illa, com ara les dificultats de partir vers el rei. Quan Alfons V aprovà la capacitat de convocatòria del braç

11 J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, t. VI, llibre XIV, cap. xxviii-xxxi, 1967-1985.

militar i es realitzà la primera reunió,¹² la concessió estava feta a nom del marquès d'Oristany, el comte de Quirra i Francesc-Gilabert de Centelles. Malgrat l'aprovació de la llicència, aquesta comptava amb una condició: que les assemblees foren sempre de dia, sota la presència d'un oficial reial i al preu de 1.000 ducats (Boscolo, 1993, 73-76). En definitiva, s'aconseguí abastir l'exèrcit del rei i reemplaçar les elaborades convocatòries a corts.

Això afavorí que Francesc-Gilabert abastira l'exèrcit reial amb major celeritat en les empreses militars vers el nord d'Itàlia. En relació amb aquestes, Alfons V (Sáiz, 2003, 269-275) pretenia ajudar l'exèrcit papal d'Eugeni IV a Roma, el qual es veia amenaçat pel comte Sforza. Per tal d'enfrontar-se contra les tropes del duc de Milà, ara de nou enemic, Sáiz (2003, 485) el documenta com a mariscal de l'exèrcit i amb una aportació de 396 cavalls, dirigits pel mateix Centelles. També realitzaren una quantiosa aportació d'homes d'armes els nobles Ramon de Boïl, Íñigo Guevara, Gracià de Cabanyelles, Guillem Ramon de Montcada, Berenguer d'Erill, Alfons de Cardona i Nuño Mejía. Arran de la mort del papa Eugeni IV, no arribaren a desplegar les armes i no s'enfrontaren (Sáiz, 2003, 269-275). Això no significà que les hostilitats s'hi refredaren. L'any següent, abans que fóra nomenat comte d'Oliva, Alfons V buscà de nou refermar la seua autoritat contra el duc de Milà en el nord d'Itàlia. D'aquest conflicte en donen notícia Facio i Ryder. Segons l'humanista italià, Francesc-Gilabert era junt al rei en un tossal de Populònia, a prop de la ciutat de Piombino, mentre presenciaven la batalla naval que es feia en alta mar entre les galeres d'Alfons i les florentines, el Centelles manifestava ansiosament al rei el seu desig de veure una victòria segura (Pietragalla, 1998, 284). Finalment, vengeren les naus que presenciaven el Centelles i el rei. No obstant això, aquesta va ser només una petita part de l'assetjament per terra contra Piombino, en el qual les tropes aragoneses es retiraren per temor que els atacara per rereguarda l'exèrcit florentí (Ryder, 2008, 346).

---

12 Demanat a perpetuïtat per a ells i els seus successors el 29 de maig de 1448 (Boscolo, 1993, 171).

2. 3. La pirateria com a mode de subsistència

Recórrer a la guerra de cors o pirateria, cal veure-ho com una pràctica habitual en la Mediterrània del segle xv per a hostilitzar el comerç dels regnes veïns, alhora enemics en temps de guerra. En aquest sentit, Francesc-Gilabert de Centelles la conreà en funció de tres situacions diferents: 1) abastir-se per a una llarga travessia i prestar servei a la Casa Reial; 2) perseguir altres pirates; o 3) pel simple i suculent botí. Ara bé, durant els períodes en els quals el Centelles la practicà esporàdicament, no travessava per bons moments econòmics, fet ja constatat per Josep Sendra (1998).

Abans d'analitzar les situacions contextuals, cal que esmentem amb quin tipus de galera trirrem navegava per la Mediterrània. D'entrada sabem que utilitzà almenys dos tipus de naus pel que fa a la seua llargària, que alhora ens dóna informació de la seua jerarquia en la marina. A l'agost del 1439, arribà al port de Barcelona amb una galera de vint-i-vuit bancs, procedent de Berberia (Carrière, 1953, 34), segurament després de combatre una flota de genovesos en les costes de Sicília (Ryder, 2008, 295). Aquest tipus de vaixell, segons Capmany Surís (1792, 61), és conegut amb el nom de galera grossa. Que tinguera vint-i-vuit bancs per banda, fa una suma de cinquanta-sis remers per filada. Cal tenir en compte que les naus eren trirrems, per la qual cosa es necessitava cent seixanta-vuit homes de rem, més els relleus. Per tant, el nombre de places era major que el de bancs on s'havia de remar. Capmany ens dóna la xifra de dos-cents trenta-dos homes de rem, que alhora servien com a guerrers davant un possible abordatge. Pel que fa la jerarquia, vint-i-vuit bancs corresponen a la galera grossa o capitana, amb la qual Francesc-Gilabert navegava el 1439 en qualitat de capità i mariscal. Posteriorment, el 1441, arribà al port de Barcelona amb dues galeres de vint-i-set bancs procedents de Cotlliure (Carrière, 1953, 34). Aquesta classe de galera, una mica més petita que l'anterior, s'anomenava bastarda i tenia una relació jeràrquica inferior a la grossa. Per tant, el Centelles utilitzà una classe o altra en funció del seu càrrec en la marina naval d'Alfons el Magnànim.

Francesc-Gilabert començà a exercir la guerra de cors en el regne de Sardenya quan, estant en les Corts de València de 1436-1437, es desplaçà a l'illa per a ocupar l'ofici de Governador de Sàsser i

Logudor. Al mateix temps el rei li concedí la franquícia de la presa sobre tots els enemics navals de la Corona (Bussa, 2009, 29). Com hem vist en el punt anterior, recollí els títols paterns de conseller i mariscal per a dirigir eventualment la marina aragonesa. Els viatges a València, mentre es desenvolupaven les campanyes bèl·liques a Itàlia, foren una constant. Tot apunta que, aprofitant aquests desplaçaments en 1438, també feia la guerra de cors mentre feia la travessia per la Mediterrània, atés que aplegà al port de València amb uns pocs sarraïns que havia capturat i que van ser venuts a Guillem Xerta, mercader, qui després se'ls emportà a Elx. Amb el mateix procedir, arribà quatre anys després amb diverses galeres plenes de captius i mercaderies, procedent de Berberia, per un valor de quasi 70.000 sous (Guiral-Hadziiossif, 1989, 163). Una d'aquestes naus era patronejada per Daniel Pardo, un convers que residia a València des de 1417 (Cateura, 2000, 188).

D'altra banda, encara que és una paradoxa, Francesc-Gilabert posà la seua galera a disposició de la ciutat de València per a donar caça als nobles Jaume de Vilaragut i Alfons Toro, segurament perquè violaren els acords de no-agressió vers les galeres mercants que pertanyien a regnes aliats a la Corona d'Aragó. En la recerca d'aquests anaren el Centelles, Joan de Joan i el governador de València a l'octubre de 1439. Segurament, el Centelles tornà a la Península per a alguna missió que desconeixem d'Alfons V, perquè la reina Maria amonestà els mariners després que donaren caça el Vilaragut i Toro, puix necessitava les galeres per al servei del rei (Díaz, 2002, 218-348). Finalment, la versió més radicalitzada de Francesc-Gilabert la trobem en un cas de pirateria extrema, exercida en la costa de Tortosa. El cas s'hi dóna en la renovada campanya d'Alfons el Magnànim que esperava dels seus regnes peninsulars l'avituallament de fons i subministraments (Ryder, 2008, 294). Consegüentment, el Centelles i la seua galera anaren també vers Itàlia per a servir la Casa Reial, però no sense les bodegues buides de viandes. A primers de novembre de 1439 assaltaren el monestir de la Ràpita de Tortosa per tal d'avituallar-se. Dels Alfacs estant, els seus homes mataren quatre vaques i quinze porcs de les monges per a emportar-se'ls dins la nau, mentre feien una gran destrucció al monestir. És bastant probable que l'acció fóra justificada, perquè l'abat de Tortosa, en comptes de demanar un càstig per als pirates,

només demanà que es remunerara el valor del dany produït al monestir (Unali, 2007, 228).

La pirateria o la guerra de cors foren sempre una bona font de recursos habituals a la Corona d'Aragó, en concret, i a tota la Mediterrània, en general. En casos precipitats com el que acabem de veure, arribà a punts extrems que desembocaren en barbaritats. Cal tenir en compte que, en certa manera, és una resposta a les exigències de la Casa Reial per a disposar de tota la marina naval sustentada per nobles i cavallers per a defensar-se o atacar els genovesos que socorrien l'assetjament de Nàpols. D'altra banda, és sempre un recurs fàcil per a obtenir un quantiós botí, que servirà al Centelles per a fer front a les despeses de les seues galeres. Calia alimentar els remers-guerrers i pagar-los el sou. Servir la Corona en qualitat de mariscal era, per tant, un ofici car i obligatori.

2. 4. La importància dels feus sards per a esdevenir comte d'Oliva

El somni napolità d'Alfons V suposà un gran desembossament de diners per a la noblesa que, durant la primera meitat del segle xv, participà en les guerres d'Itàlia. Com hem vist, recórrer a la pirateria era una solució a curt termini, però no suficient per a sufragar la guerra. Sí que era, en canvi, una eixida per a pagar les soldes dels remers-guerrers. Davant aquesta circumstància, Francesc-Gilabert prengué la decisió de vendre part dels seus feus sards, com ja han estudiat en sengles publicacions —Josep Sendra (1998) i Francesco Floris (1988)—, per a fer front a les dificultats financeres que travessava. En aquest sentit, coincideixen les dates en les quals reprén els títols paterns de mariscal i conseller, era a Itàlia amb la Casa Reial i fa la primera venda d'un bé feudal (1438).

El 1438 fou l'any en què Alfons el Magnànim li concedí el privilegi per a vendre o empenyorar els feus sards i sicilians sense haver de pagar els impostos de lluïsmes corresponents al rei. Segurament, concedí aquest tracte de favor perquè n'era conscient que revertiria directament en la Corona. Tot ben disposat, doncs, vengué part de la baronia d'Osilo al seu procurador Àngel Cano. L'any següent se sumaren les vendes del Marghine i costa de Valls, adquirits pel seu cunyat Salvador d'Arborea, marquès d'Oristany, qui havia augmentat

el dot de Caterina de Centelles quan hipotecà el 1439 part dels seus feus. L'augment del dot i el continu balafiament de diners enviats a la causa reial agreujaren la situació econòmica de Francesc-Gilabert, el qual hagué de posposar l'aportació pecuniària de la germana fins al 1443, moment en el qual pogué pagar els 15.000 florins.¹³

La conquesta de Nàpols i el seu assetjament expliquen que al Centelles li mancaren els recursos econòmics. La difícil conjuntura per la qual travessava durant el 1441 es veu clarament en la requesta del procurador reial Jaume de Besora, qui recriminà el pagament de 3.000 lliures alfonsines de les despeses per la conquesta de Nàpols. Davant l'elevada suma de diners, el procurador del Centelles aconseguí negociar el pagament i reduir-la a 1.200 lliures. L'any següent, fita memorable de la conquesta de Nàpols, vengué encara algunes petites viles: d'una banda, a Serafí de Montanyans, el català amb qui tancà un plet el 1425, la vila de Cargeghe, ubicada dins la baronia d'Osilo, i de l'altra, a Cristòfor Manno les viles de Siligo, Banari i Vilanova. No obstant la qüestió de Nàpols i les seues repercussions, el 1443 vengué a Àngel Cano, cunyat seu, la Torre Doria, la vila de Coghinas i altres viles despoblades, per a recuperar la gran quantitat de diners esmerçats contra el rebel Nicolò Doria. Com hem vist, per tant, segons les fonts de Josep Sendra i Francesco Floris, els béns patrimonials del Centelles anaven de camí a desaparèixer si no canviava la seua fortuna.

La sort de Francesc-Gilabert canvià a partir de 1444, quan començà a recuperar tots els béns feudals venuts i, fins i tot, ampliar-los, pel que fa als seus feus valencians. De Nàpols estant, comprà la Vall d'Aiora a Pere de Cardona, un dels seus companys d'armes, per 350.000 sous. Arran de les empreses del rei, no pogué presentar homenatge de les viles i alqueries de la dita vall, almenys fins després del 22 de novembre de 1449, quan el batlle de València el requerí al regne perquè en prenguera possessió (Poveda, 2001, 176-177). Dos anys després de l'adquisició valenciana, recuperà el dret d'imposar cises, privilegi caducat el 1443 i que ens ajuda a explicar la recuperació econòmica i patrimonial del Centelles (López, 2005,

13 Archivo Histórico Nacional, Osuna, lligall 597, doc. 9; Arxiu Històric de Gandia, FC-305/6.

333). Pel que fa a Sardenya, comprà per subhasta la vila d'Ittiri del Meilogu a Gonario Gambella. El 1447 recuperà una part del territori d'Osilo i la baronia de Coghinas per 4.700 ducats d'or venecians (Sendra, 1998, 65). D'acord amb aquesta bona conjuntura, cal afegir que fou un dels primers a efectuar el pagament pel dret a convocar el braç militar a Sardenya. Finalment, en el 1448 era l'únic noble de Sardenya que pagà la quota per a convocar el braç militar de l'illa (Boscolo, 1993, 80).

Malgrat proves documentals en les quals puguem demostrar que rebia constantment un sou de la Casa Reial, si tenim en compte que el 1448 Alfons el Magnànim li pagà 500 ducats "a compliment dels mil que li havem de donar" (López, 2007, 141), podem entreveure que, cada any, després de cada servei i sempre posterior a la conquesta de Nàpols, el monarca disposaria de majors recursos econòmics per a afrontar les despeses del seu exèrcit, en el qual era Francesc-Gilabert en qualitat de mariscal i conseller. A més a més, caldria adobar-ho amb el privilegi recuperat d'imposar cises des del 1446. Per tant, l'aportació de soldats, l'ofici de conseller i mariscal i el dret per a imposar impostos ens aclareixen el gir econòmic del Centelles, al mateix temps que la solvència del rei es veié efectiva d'ençà la conquesta de Nàpols.

Com hem vist en els punts 2.2 i 2.4, Francesc-Gilabert de Centelles no canvià de parer davant les dificultats de servir a la Corona i s'adoptà a les exigències d'aquesta. El cert és que, si no haguera disposat dels feus sards per a recuperar diners i continuar en l'ofici, tot haguera sigut diferent. En bona mesura l'ajudaren perquè el 14 d'abril de 1449 Alfons V expedira, des de Castellnou de Nàpols, el document que el nomenà comte d'Oliva.

En el document, el rei l'elogia com a conseller i camarlenc del regne de Sicília, excel·lent pels seus valors i mèrits i excel·lentíssim tant en la pau com en la guerra. Té en compte, a més, els seus avantpassats els quals ostentaren títols de comtes i marquesos, entre altres dignitats, i ressenya la vida cavalleresca des que era un donzell fins a la data del document, narració que ja hem vist en aquest treball. Així mateix, per haver sigut fidel, excel·lent cavaller i conseller l'enaltí i l'honorà com "Comte de la vila i baronia d'Oliva, situades en dit Regne de València" i l'investí "ab el títul de Comte i a la mateixa vila i baronia d'Oliva i son terme ennoblir ab l'honor i

títol de Comtat”. És per tot açò, afegeix Alfons, que “en els escrits, nominacions i atres qualsevol actes vos digau, nomeneu i useu com Comte d’Oliva”. En conseqüència, d’ençà aleshores aparegué als escrits coetanis amb el títol de comte d’Oliva, merescudament atorgat, i amb l’orgull de sentir-se el Centelles dins el seu llinatge més respectat, apel·lant-se a si mateix “cap d’ells”, tal com consta en les manises del Palau d’Oliva amb l’al·legoria gràfica d’un cabdell (Camarena, 1978a, 385-386).

3. EL COMTE D’OLIVA, CAP DEL LLINATGE DELS CENTELLES (1448-1458)

3. 1. El retorn a la Península i els problemes familiars de Joan de Navarra

Quan Francesc-Gilabert de Centelles fou intitulat comte d’Oliva, el títol li arribà des de Nàpols i allí mateix se li concedí el 1449. Segurament es prengué un temps per a assaborir, celebrar i rebre el reconeixement dels nobles, cavallers i amics que envoltaven la Cort Reial abans que entrara de nou a servir en la marina.

Un anys abans del retorn a la Corona d’Aragó, el juny de 1449 la República de Venècia colpejà durament sobre la marina naval d’Alfons V, a la qual enfonsaren dotze galeres a Messina i aconseguiren una exitosa victòria contra la flota comandada per Iñigo d’Avalos (Ryder, 2008, 347-348). És bastant probable que les formes radicals per a reclutar remers del Centelles i el seu mestre de galera foren motivades per l’atac dels venecians. L’1 d’agost de 1449, el mestre de galeres del comte d’Oliva segrestà Antoni López a la seua casa, el qual conduïren dins el vaixell emmordassat amb una tovallola. En conseqüència, el segrest no justificat per a omplir les naus de remers fou durament replicat pel rei perquè foren alliberats, atesa la il·legalitat de prendre homes de bé. En el cas d’Antoni López, encara més, es tractava d’un manobre que treballava en la reconstrucció del Castellnou de Nàpols (Ryder, 1987, 362). Molt a prop d’aquest acte, l’armada naval d’Alfons el Magnànim programà una contraofensiva vers les costes d’Egipte suscitada per la pèrdua de les dotze galeres de Messina. En aquest sentit, segons explica Alan Ryder (2008, 368), a la primavera de 1450 el rei envià dues flotes de deu galeres capitanejades, una d’aquestes, per l’almirall

Bernat Vilamarí, amb la finalitat de fustigar i prendre el comerç, els béns i les persones dels venecians, florentins i angevins, els qual tenia com enemics. Ens consta que el comte d'Oliva hi participà en l'expedició junt amb l'almirall Vilamarí, Tomàs Tomàs, Joan de Santander, el patró de Castellani, les galeres de les viles de Sorrento i Puçol, Bernat de Requesens, Diego de Graieda i Joan de Nava.¹⁴

Circumstancialment, les prioritats d'Alfons V viraren novament vers la Corona d'Aragó i Navarra per a intercedir en els problemes del seu germà Joan. En aquest sentit, Joan de Navarra presidí les Corts de Saragossa de 1451 per a demanar finançament i poder fer front a les despeses de la guerra civil del seu regne, aleshores en conflicte per la successió amb el seu fill Carles, el príncep de Viana (Lacarra, 1975). La disputa familiar, però, arribà a punts extrems quan el príncep de Viana demanà suport al rei Castellà i reforçà la seua posició per a aconseguir la tinença del regne. Tan bon punt els esdeveniments s'agreujaren amb resultat tràgic de l'empresonament de Carles de Navarra,¹⁵ Alfons envià la reina Maria a Barcelona per a explicar el problema al govern barceloní i recaptar fons de pas, però, segons el cronista Zurita,¹⁶ els diputats i el Consell General del principat de Catalunya no deixaren entrar la reina i la seua cort. Perquè l'assistiren en la delegació diplomàtica, Alfons li havia disposat "personas de mucha autoridad y prudencia de quien el rey solía fiar semejantes cosas, que eran don Luis Dezpuch maestro de Montesa, don Lope Ximénez de Urrea visorrey de Sicilia, el conde de Oliva, Juan Fernández de Heredia el mayor, don Guillén Ramón de Eril mayordomo del rey y Bernaldo Calba". Davant la negació de la ciutat comtal, el juny de 1451 Alfons manà a la reina i el seu seguici de consellers que desistiren en la seua missió i s'adreçaren a Calataiud, on es desplaçaren les Corts de Saragossa.¹⁷ Les Corts es perllongaren fins al novembre, on segurament Francesc-Gilabert de Centelles devia estar fins que s'acabaren.

14 Arxiu de la Corona d'Aragó, registre 2658, ff. 24-26.

15 REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *Colección de Cortes de los antiguos reinos de España*, Madrid: Imprenta de José Rodríguez, Madrid, 1855, p. 117.

16 J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, t. VII, llibre XVII, cap. xv, 1967-1985.

17 J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, t. VII, llibre XVII, cap. xx, 1967-1985.

Així com assistí a les Corts d'Aragó, quelcom l'impedí acudir a una nova convocatòria del braç militar del regne de Sardenya al novembre de 1452, però, no obstant això, va ser representat per Galceran Mercader, aleshores virrei de l'illa (Casula, 1990, 642). En aquesta assemblea, junt amb Antoni Cubello, marquès d'Oristany i comte de Quirra, Jaume Carròs i altres barons, cavallers i senyors de l'illa discutiren qüestions sobre el *ius relevi*, o també anomenat *laudemio* (Casula, 1990, 642). Aquest tribut jurisdiccional era pagat pel feudatari al sobirà pel traspàs dels feus i posteriorment els vassalls el pagaven al senyor feudal quan venien les seues terres (Boscolo, 1967, 11). Com hem explicat sobre la primera convocatòria, aquest parlament tenia un preu que s'havia de sufragar al rei: en el cas de Francesc-Gilabert, va fer efectiu 3.200 lliures en moneda de Càller i 1.338 del terç del donatiu, aportant-lo, obligatòriament, durant el mes de gener de 1453 (Boscolo, 1993, 216).

3.2. El matrimoni amb Beatriu Ximénez de Urrea: breus apunts biogràfics

El pare de Beatriu de Urrea, Llop Ximénez de Urrea, va ser vescomte de Roda, cambrer reial i virrei dels regnes de Nàpols i Sicília durant 1443-1459. Va estar casat en primeres núpcies amb Beatriu Roís de Liori i, en morir aquesta, es casà amb Calataiuva de Centelles, germana de Francesc-Gilabert. Segons Navarro Espinach (2010, 165), Beatriu Ximénez de Urrea va ser filla de Beatriu Roís de Liori i germana del primer comte d'Aranda, Llop Ximénez de Urrea.

L'any i el lloc en el qual es casaren Beatriu i Francesc-Gilabert resulta encara desconegut perquè no s'han trobat enlloc les capitulacions matrimonials. Sí que es té constància, però, que després d'enviudar o separar-se de la primera muller, Joana de Cardona, encara estava sol el 1451, quan la reina Maria li oferí per correspondència la seua cosina, Toda de Centelles, qui era filla d'Eimeric Centelles i una de les seues donzelles de cort. No content Francesc-Gilabert, la refusà per dues raons: per no poder aportar el dot corresponent i perquè no era del seu gust. Gràcies a l'estudi de María Narbona (2009), qui cita la carta en el seu article, la podem reproduir ací:

Havem pensat que a vós vendria bé e en gran endrés de vostra casa haguésseu per muller nostra criada e benamada

vostra cosina, Na Toda Centelles; tots sou d'una casa e en aquesta part no us hi cal aturar. En l'altra, del dot, pus Nostre Senyor ha prosperada e afavorida vostra casa e necessitat no us estreny, no ens par devau curar de gran dot, sinó de persona que siau servit e endressat... e si la voldreu creure serà gran esmena de vostra vida, la qual no hajau a injúria, mas preneu-ho a la bona afecció que us portem: és estada assats en joventut no sens gran dany de vostra casa e poder alguna nota vostra de què moltes voltes havem hagut enuig e desplaer, e si prop nós fosseu vós, ne haguérem reprès volenter.

La missiva té una nota a peu de pàgina en la qual diu:

Lo comte d'Oliva és content de la peça e és tal que se'n deu acontentar... però vol més diners que no aquesta no ha.

Si contextualitzem els fets, veurem que les peces encaixen. El 1451 Francesc-Gilabert acompanya la reina a Barcelona en delegació diplomàtica, per a explicar als Diputats la detenció del príncep de Viana per part de son pare, Joan de Navarra. Durant l'ambaixada, que estigué reunida uns mesos i que es desplaçà a Calataiud per a acudir a les Corts d'Aragó, degueren posar en comú l'interés del Centelles per casar-se de nou i perquè la reina li oferís una de les seues donzelles. Com hem vist en la carta, l'opció no fou del seu gust. No obstant això, en aquest periple també viatjava el virrei de Sicília, Llop Ximénez de Urrea, pare de Beatriu. No deu ser casualitat, doncs, que un any després la prenguera per muller.

Probablement, el casament va ser a Sicília, entre 1452-1453, ja que Francesc-Gilabert consta que era a Palerm quan va fer donació del trapig de Beniflà al procurador d'Ausiàs March (Soler, 2009). De la unió matrimonial nasqueren dos fills i dues filles: Beatriu, Seraffí, Àngela i Querubí Joan. Segons la clàusula testamentària del comte d'Oliva, del 20 de gener de 1480, la seua muller Beatriu estava embarassada. La seua voluntat onomàstica, en cas que fóra baró, era el nom Cristòfor.

Quan Francesc-Gilabert morí, designà la seua esposa Beatriu Ximénez de Urrea curadora testamentària de l'hereu universal i primogènit, Seraffí de Centelles, fins que fóra present per a prendre'n possessió dels béns llegats. Mentrestant, la comtessa era

plenipotenciària de les viles i terres de la família. En aquest sentit, el 1481 les viles de Nules, Mascarell, Moncofa i Vilavella prestaren jurament de fidelitat a la comtessa d'Oliva (Domingo, 1977, 189-193), com també ho degueren fer el comtat d'Oliva, l'honor del Rebollet, les baronies de Pego i Murla, les valls de Laguar i d'Aiora, així com els feus del regne de Sardenya. Un any més tard, contractà els serveis de Roderic d'Osona perquè pintara un retaule per a la parròquia de Nules al preu de 180 lliures i dedicat a Sant Bartolomeu i Sant Jaume. A més a més, hi devien figurar els escuts d'armes dels comtes d'Oliva: dels Centelles i dels Urrea. Si el treball fóra acabat dins el termini de cinc anys, "seran a contentament de la molt spectable senyora comtessa e del molt spectable senyor comte de Oliva" el pagament d'una prima de vint lliures en senyal d'agraïment (Company, 1995, 48-242). Després d'aquestes dues notícies, no en tenim cap constància més de la comtessa fins que el 1495 atorga poders junt amb Isabel Magdalena de Pròixida, muller de Serafí de Centelles, a Miquel Soler. L'última notícia relativa a Beatriu Ximénez de Urrea és del 1499, quan nomenà procurador seu Joan de Bas, notari de València (Olmos, 1961, 677-684).

3. 3. La venjança de Ponça

Després d'aquest breu parèntesi de maridatge, al juny de 1454¹⁸ el comte d'Oliva passà a Nàpols per a servir en qualitat de mariner Alfons V. Recentment s'havia signat la concòrdia entre els florentins i el Magnànim, però això no passà, en canvi, amb els genovesos. Aquests continuaven presentant les seues aspiracions al regne de Nàpols i, per tant, fustigaven els mercants aliats de la Corona d'Aragó. No obstant això, les flotes napolitanes tenien ordre expressa del sobirà per a atacar qualsevol vaixell enemic. En aquest sentit, Francesc-Gilabert eixí del port de Nàpols amb quatre galeres per a fer la via de Talamon i per a enviar diners per a socórrer la gent d'armes del duc de Calàbria. Després de discórrer per les costes de Piombino i Elba, proveí els castells de Castelló de la Pescara, Gabarrano, la Ro-

18 Mentre Francesc-Gilabert era sota les ordres del Magnànim el 1454, el seu procurador general era l'hebreu Vinelles Marna (Amat di San Filippo, 1865, 212).

chela i el Lili. Per a fer aquesta travessia, tenia ordre expressa del rei per a combatre tantes naus de genovesos com es trobara pel camí.¹⁹

Quan el Centelles tornà a Nàpols d'aquesta missió, s'hi trobà amb la notícia que un estol de deu galeres genoveses navegaven indecises a l'espera de reforços pels voltants de la ciutat, amb el propòsit d'atacar les naus aragoneses. Quan Alfons s'assabentà de les intencions angevines, decidí passar a l'ofensiva amb la seua armada sota les ordres de l'almirall Bernat Vilamarí i el segon comandament Francesc-Gilabert de Centelles. L'11 d'octubre salpà des del port de Nàpols l'armada per a combatre, a l'illa de Ponça, els genovesos que s'hi resguardaven. Una bona narració dels fets és la que conta Zurita en els seus annals:

Aquel día a la noche Bernaldo de Vilamarín y el conde de Oliva y otros señores y capitanes se fueron a Iscla; y a la otra noche siguiente pasaron a la isla de Ponza a donde estuvieron sin descubrirse; y las diez galeras de genoveses que iban a su salvo dieron en las del rey y luego les ganaron los nuestros la una; y las tres se pusieron en huida y encallaron cerca de Tarracina. Y la gente que se pudo escapar se derramó por la costa y fueron presos por los de la comarca. Salieron nuestras galeras en seguimiento de las seis de los enemigos y no pudiendo ser socorridos de sus naos, porque las galeras reales estaban en medio, se tomaron aquellas galeras y una galeota; y se quemaron; y quedó la armada genovesa de suerte que sin las galeras no pudo hacer el daño que pensaron en las costas del reino.²⁰

Amb aquesta victòria, la marina d'Alfons el Magnànim consumà la venjança de la desfeta de Ponça de 1435, en la qual el rei i més de cent vint-i-cinc nobles i cavallers van ser fets presoners pels genovesos i els florentins. Així doncs, el destacat paper de Francesc-Gilabert en aquesta batalla naval explica que el sobirà li concedira la castellanía de Sàsser i fóra nomenat camarlenc (Sendra, 1998, 65).

19 J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, t. VII, llibre XVI, cap. XXVII, 1967-1985.

20 Ídem.

3. 4. L'ambaixada a Roma

La satisfacció de la batalla vingué acompanyada per l'elecció a Roma, el 8 d'abril de 1455, d'un pontífex valencià. Alfons de Borja, bisbe de València, era nomenat papa sota el nom de Calixt III. Els regnes de València i Nàpols, d'una banda, celebraren efusivament l'elecció borgiana i, de l'altra, el rei Alfons envià una ambaixada, la qual provocà l'admiració de tots el romans. Els ambaixadors enviats a retre obediència en nom d'Alfons i els seus regnes foren Arnau Roger de Pallars, patriarca d'Alexandria i bisbe d'Urgell, alhora canceller del rei; Joan de Ventimiglia, marquès de Girachi, un volgut cavaller d'avançada edat; Pere de Urrea, arquebisbe de Tarragona, i Honorat Gaetà, comte de Fundi; l'arquebisbe de Salerm i Joan Ramon Folc, comte de Prades; l'arquebisbe de Nàpols i Guillem Ramon de Montcada, comte d'Adern i mestre justicier de l'illa de Sicília; Lluís Despuig, mestre de Muntesa, i Carles de Luna i Peralta, comte de Calatabelota; Jordi de Bardaixí, bisbe de Tarassona i el comte d'Oliva; i finalment, Joan Soler, canonge de Lleida, i Pere de Vilarrassa, degà de l'església de València.²¹ Francesc-Gilabert de Centelles i la resta de nobles i eclesiàstics presentaren al nou pontífex, amb el nom adoptiu de Calixt III, el respecte del rei i la voluntat manifesta per la recuperació de la recent abatuda ciutat de Constantinoble, caiguda en mans dels otomans, i que Sant Vicent Ferrer fóra canonitzat (Ryder, 2008, 499). En aquest sentit, si bé la derrota de la cristiandat, per la pèrdua de Constantinoble (1454), va ser vista com una catàstrofe sense precedents, contrastà amb l'alegria que causà l'elecció d'un papa pertanyent a la Corona d'Aragó i la recent victòria naval sobre els genovesos.

3. 5. L'última missió al servei d'Alfons el Magnànim

Quan el 1457, Alfons el Magnànim era conscient de la seua edat i que s'hi trobava en el crepuscle de la seua vida, esmerçà tots els esforços possibles per a doblegar els genovesos i erigir-se cap de la Mediterrània.

21 J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, t. VII, llibre XVI, cap. xxxii, 1967-1985.

Per a dur endavant el nou flagel·lament, enlestí una flota de trenta-cinc galeres, per la qual pagà de bestreta als ports de la Corona que hi participaren i nobles i cavallers valencians, sicilians i napolitans que s'enrolaren en l'última voluntat naval del rei (Ryder, 2008, 492). A partir del document de Truyols i Salvà (1969, 47), sabem que el comte d'Oliva concorregué també a la crida per ordre expressa i escrita a mà pel rei, tenint en compte que era conseller i camarlenc d'ell, amb el propòsit de reforçar la l'armada naval capitanejada per Bernat de Vilamarí:

Conde: Yo te embio hun poco de dinero para tu galea: quiero que con aquella, si no fuesse en orden, la embies con esta de Mattheo Joan a mi Capitan Mossen Vilamarin, y esto te ruego que fagas con toda celeridad, si me deseas servir. Scrita de mi mano en el Castillo Nuevo de Nàpols a XV de Mayo. Rex Alfonsus.
= Al Conde de Oliva.

Els desitjos del monarca foren destronar els Campofregosi de Gènova, la qual cosa l'obstinà a armar tantes voltes com fóra possible la seua flota naval per a entrar a la força en Gènova. Després d'aconseguir diverses victòries sobre mercants genovesos i haver fracassat en l'intent d'assalt, poc abans de morir hagué de signar un tractat de pau amb Pietro Campofregoso per a no hostilitzar-se durant les treves (Ryder, 2008, 492-495). Quan Alfons V d'Aragó morí a Nàpols, el 27 de juny de 1458, deixà el futur dels seus regnes en les mans del seu germà Joan II d'Aragó. Això, en conseqüència, repercutí sobre Francesc-Gilabert de Centelles, el qual ubicà la seua residència al Regne de València, per a estar el més a prop possible de la Cort Reial i desenvolupar, amb major eficàcia, el seu ofici de camarlenc i conseller.

BIBLIOGRAFIA

- AMAT DI SAN FILIPPO, Pietro (1865): *Del commercio e della navigazione dell'isola di Sardegna nei secoli XIV e XV*, Tipografia Timon, Càller.
- ANYES, Joan Baptista (2001): *Obra profana: Apologies, València 1545*, Reial Acadèmia de Bones Lletres-UNED, Barcelona [Introducció d'Eulàlia Duran i Grau].
- BELenguER CEBRIÀ, Ernest (2012): *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- BELLOT, Pedro (1954): *Anales de Orihuela: (siglos XIV-XVI)*, t. I, Publicaciones del Casino Orcelitano, Oriola (Edició a cura de Juan Torres Fontes).
- BOFARULL I MASCARÓ, Pròsper de (1848): *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. 3, Establecimiento litografico y tipográfico de D. José Eusebio Monfort, Barcelona.
- (1858-1864): *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. 14-16, Imprenta del Archivo, Barcelona.
- BOSCOLO, Alberto (ed.) (1967): *Il feudalesimo in Sardegna*, Editrice Sarda Fossataro, Càller.
- (1993): *Acta curiarum Regni Sardiniae: I Parlamenti di Alfonso il Magnanimo (1421-1452)*, Consiglio Regionale della Sardegna, Sardenya.
- BUSSA, Italo (2009): "La documentació sobre els Estats Sards d'Oliva", dins *Cabdells*, 6, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 9-81.
- CAMARENA MAHIQUES, Josep (1978a): "Apèndix documental I", dins *Iniciació a la història d'Oliva*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, Oliva, pp. 385-390.
- (1978b): "De la història d'Oliva i Rebollet", dins *Iniciació a la història d'Oliva*, Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, Oliva, pp. 123-235.
- CAPMANY I DE MONTPALAU SURÍS, Antoni de (1792): *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Imprenta de D. Antonio de Sancha, Madrid.

- CARRÈRE, Claude (1953): "Le Droit d'ancrage et le mouvement du port de Barcelone au milieu du xve siecle", dins *Estudios de Historia Moderna*, t. III, pp. 67-156.
- CARRERES ZACARÉS, Salvador (1925): *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su Antiguo Reino*, Hijo de F. Vives Mora, València.
- CASULA, Francesco Cesare (1990): *La sardegna aragonesa*, Chiarella, Sàsser.
- CATEURA BENÀSSER, Pau (2000): "Valencia y Mallorca en el siglo xv", dins *Mayurqa*, 26, pp. 181-193.
- CHIRRA, Sara (2006): *Giovanni II d'Aragona e la partecipazione del Regno di Sardegna e Corsica nella guerra civile catalana*, Università degli Studi Sassari, Facoltà di Lettere e Filosofia, Sàsser [Tesi doctoral dirigida per Francesco Cesare Casula i Angelo Castellaccio].
- COMPANY, Ximo (dir.) (1995): *El mundo de los Osona: ca. 1460 - ca. 1540*, Conselleria de Cultura, València.
- DELLE DONNE, Fulvio (2012): "Le riscritture della storia: Alfonso il Magnanimo e la presa di Marsiglia nella storiografia coeva", dins *Le scritture della storia*, ISIME, Roma (Quaderni della Scuola Nazionale di Studi Medievali, 1), pp. 111-138.
- DESDEVIDES DU DEZERT, Georges (1999): *Don Carlos de Aragón, Príncipe de Viana: estudio sobre la España del norte en el siglo xv*, Gobierno de Navarra, Pamplona [Edició i traducció a cura de Pascual Tamburri Barriain].
- DIAGO, Francisco (1936-1946): *Apuntamientos*, Hijo de F. Vives Mora, València.
- DÍAZ BORRÁS, Andrés (2002): *El ocaso cuatrocentista de Valencia en el tumultuoso Mediterráneo, 1400-1480*, CSIC-Institución Milá y Fontanals, Barcelona.
- DOMINGO PÉREZ, Concepción, i al. (1977): *La Vilavella*, Caja Rural de Vilavella Caja de Ahorros y Monte de Piedad, València.
- DURAN I SANPERE, Agustí i Josep SANABRE (1930): *Llibre de les solemnitats de Barcelona*, Institució Patxot, Barcelona.
- EDWARDS, John (2001): *La España de los Reyes Católicos (1474-1520)*, Crítica, Barcelona.
- ESQUERDO, Onofre (2001): *Nobiliario Valenciano*, t. II, Biblioteca Valenciana, València.

- FELIP SEMPERE, Vicent i Vicent GARCIA EDO (2005): *Privilegios y concesiones del término general del castillo de Nules en época foral (1251-1709)*, Ayuntamiento de Nules, Nules.
- FERRAZ PENELAS, Félix (1955): “Un caso de contrafuero en la época del Rey Católico”, dins *Vida y Obra de Fernando el Católico*, Institución Fernando el Católico, Saragossa.
- FLORIS, Francesco (1988): “I Centelles signori del Monteacuto”, dins *Quaderni Bolotanesi*, 14, Sàsser, pp. 359-366.
- FULLANA MIRA, Lluís (1916): *Los Virreyes de Valencia*, València [en línia].
<<http://bv2.gva.es/es/cms/elemento.cmd?id=estaticos/paginas/inicio.html>> [consulta: 17 març 2014]
- GARCIA-OLIVER, Ferran, i al. (2009): *Hug de Cardona: col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, vol. I-II, Universitat de València, València.
- GLICK, Thomas F. (1997): “Transformaciones de las estructuras agrarias de la sociedad valenciana en la época medieval”, dins *Impactos exteriores sobre el mundo rural mediterráneo: del Imperio Romano a nuestros días*, pp. 203-24.
- GUIRAL-HADZIIOSSIF, Jacqueline (1989): *Valencia: puerto mediterráneo en el siglo xv (1410-1525)*, Alfons el Magnànim, València.
- HASENOHR-ESNOS, Geneviève (1967): “Les traductions médiévales françaises et italiennes des ‘soliloques’ attribués à Saint Augustin”, dins *Mélanges d’archéologie et d’histoire*, t. 79, pp. 299-370.
- INDIANO, Jordi (2010): “Els vincles de parentiu entre la noblesa catalana i la portuguesa durant el segle xv”, dins *Institut Nova Història* [en línia].
<<http://data.jordibilbeny.com/files/files/120625120847361.pdf>>
- IRANZO MUÑO, María Teresa (ed.) (2007): “Actas de las Cortes Generales de Monzón de 1435-1436”, dins *Acta Curiarum Regni Aragonum*, t. IX, vol. 1, Gobierno de Aragón-Ibercaja, Saragossa.
- LACARRA, José María (1975): *Historia del reino de Navarra en la Edad Media*, Caja de Ahorros de Navarra, Pamplona.
- LLORCA, Fernando (1932?): *Subelevación del infante don Jaime de*

- Aragón, seguida de la de su hijo del mismo nombre (1462-1477)* [Edició facsímil, Librerías París-Valencia, València, 1997].
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (2005): *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- (dir.) (2007): “Documents de l’Arxiu de la Corona d’Aragó (1444-1458)”, dins *Diplomatari Borja*, vol. 4, Edicions 3 i 4, València.
- MADURELL MARIMÓN, José María (1963): *Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón: 1435-1458*, CSIC, Escuela de Estudios Medievales, Barcelona.
- MANNO, Giuseppe (1996): *Storia di Sardegna*, vol. 2, Ilisso Edizione, Nuoro [Edició a cura d’Antonello Mattone].
- MARICHALAR, Amalio i Cayetano MANRIQUE (1863): *Historia de la legislación y recitaciones del derecho civil de España*, t. VII, Imprenta Nacional, Madrid.
- MARTÍNEZ, Luis Pablo (1988): “El plet de la canyamel (1432-1437)”, dins *Sucre i Borja: la canyamel dels ducs*, pp. 75-88.
- MATEU IBARS, Josefina (1963): *Los virreyes de Valencia: fuentes para su estudio*, Publicaciones del Archivo Municipal de Valencia, València.
- MIRANDA MENACHO, Vera-Cruz (2012): *El Príncipe de Viana en la Corona de Aragón (1457-1461)*, Universitat de Barcelona, Departament d’Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, Barcelona [Tesi doctoral dirigida per Roser Salicrú i Eloísa Ramírez].
- NARBONA CÁRCELES, María (2009): “‘Noblas donas’: Las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)”, dins *Studium: Revista de Humanidades*, 15, Universidad de Zaragoza, Saragossa, pp. 89-113.
- NAVARRO ESPINACH, Germán (2010): “Consejeros influyentes y personas de confianza en el entorno cortesano de los reyes de Aragón (siglos XIII- XV)”, dins *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458: la monarquía aragonesa y los reinos de la corona*, Gobierno de Aragón-Grupo CEMA, Saragossa, pp. 129-179.
- OLMOS Y CANALDA, Elías (1961): *Inventario de los pergaminos del*

- Archivo Catedral de Valencia*, Arzobispado-Diputación Provincial-Ayuntamiento, València.
- PELEGRÍ, Gaspar (2012): *Historiarum Alphonsi primi regis libri X: I dieci libri delle storie del re Alfonso primo*, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Roma [Edició i traducció a cura de Fulvio Delle Donne].
- PÉREZ GARCÍA, Pablo (1998): *Segorbe a través de su historia*, Publicaciones de la Mutua Segorbina de Seguros a Prima Fija, Sogorb.
- PÉREZ PÉREZ, Desamparados (1971): *El llibre blanch de Governació*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València.
- PIETRAGALLA, Daniela (1998): "La fortuna dei *Rerum gestarum Alphonsi regis libri* di Bartolomeo Facio: Stampe, lettori, volgarizzamenti", dins *Archivio Storico Italiano*, vol. 156, 2, pp. 257-292.
- POVEDA MORA, José Vicente (2001): *Historia del Valle: Ayora, Cofrentes, Jalance, Jarafuel, Teresa de Cofrentes y Zarra: desde la Prehistoria hasta la expulsión de los moriscos (1609)*, vol. 1, Mancomunidad del Valle de Ayora-Cofrentes, Aiora.
- PRETEL MARÍN, Aurelio (2011): *El Señorío de Villena en el siglo xv*, Institución de Estudios Albacetenses "Don Juan Manuel", Albacete.
- REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA (1855): *Colección de Cortes de los antiguos reinos de España*, Imprenta de José Rodríguez, Madrid.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu (ed.) (2011): *Melcior Miralles: Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, Universitat de València, València.
- RYDER, Alan (1987): *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, Institució Alfons el Magnànim, València.
- (2008): *Alfonso el Magnánimo, rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, Institució Alfons el Magnànim, València.
- RUBIO VELA, Agustín (1998): *Epistolari de la València medieval (II)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València-Barcelona.
- (2010): *Joanot Martorell y el condado de Dénia: una clave en el Tirant*, Gráficas Papallona, València.
- SÁIZ SERRANO, Jorge (2003): *Guerra y nobleza en la corona de*

- Aragón: la caballería en los ejércitos del rey (siglos XIV-XV)*, Universitat de València, València [Tesi dirigida per Antoni Furió Diego].
- (2008): *Caballeros del rey: nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- SÁNCHEZ ALMELA, Elena (1985): *El Libro de Privilegis de la Villa de Sant Mateu (1157-1512)*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, Castelló de la Plana.
- SÁNCHEZ ARAGONÉS, Luisa María (2004): *Las Cortes de la Corona de Aragón durante el reinado de Juan II (1458-1479)*, Institución Fernando el Católico, Saragossa.
- SENDRA I MOLIÓ, Josep (1998): *Els Comtes d'Oliva a Sardenya*, Ajuntament d'Oliva, Oliva.
- SODDU, Alessandro i Franco Giuliano Rolando CAMPUS (ed.) (2007): "La Bassa Valle del Coghinas nel medioevo", dins *Le origini storiche e culturali del territorio di Viddalba, Santa Maria Coghinas, Valledoria*, Composita Editoria, Sàsser, pp. 63-106.
- SOLER MOLINA, Abel (2012): "Un document inèdit d'Ausiàs March, relacionat amb el comte d'Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453)", dins *Cabdells*, 10, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 5-14.
- SORIA OLMEDO, Andrés (1956): *Los humanistas de la corte de Alfonso el Magnánimo: (según los epistolarios)*, Universidad de Granada, Granada.
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, Luis (1990): *Los Reyes Católicos: la expansión de la fe*, Rialp, Madrid.
- TOLDRÀ PARÉS, Montserrat (2013): *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida i obra de govern (1401-1458)*, Universitat de Barcelona, Barcelona [en línia].
<<http://hdl.handle.net/2445/50744>> [Consulta: 14 novembre 2014]
- TRUYOLS I VILLALONGA, Francesc i Jaume SALVÀ I MUNAR (1969): "Cartas reales de Alfonso V de Aragón", dins *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, Gráficas Miramar, Palma de Mallorca.
- UNALI, Anna (2007): *Marineros, piratas y corsarios catalanes en la*

Baja Edad Media, Renacimiento, Madrid.

VICENS VIVES, Jaume (2003): *Juan II de Aragón (1398-1479): monarquía y revolución en la España del siglo xv*, Urgoiti Editores, Pamplona.

— (2006): *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*, Gobierno de Aragón, Saragossa.

VICO, Francisco de (1639): *Quinta parte de la Historia General de la Isla y Reyno de Sardeña* [Edició a cura de Francesco Manconi, Centro di Studi Filologici Sardi-CUEC, Sàsser, 2004].

ZURITA, Jerónimo (1967-1985): *Anales de la Corona de Aragón*, Institución Fernando el Católico, Saragossa [Edició preparada per Ángel Canellas López].

OLIVA EN 'VALENCIA, PUERTO MEDITERRÁNEO EN EL SIGLO XV (1410-1525)', DE JACQUELINE GUIRAL

VICENT OLASO I SENDRA
Historiador

El 1986, Jacqueline Guiral-Hadziiossif publicava *Valence, port méditerranéen au XVe siècle (1410-1525)*.¹ El 1989, la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació "Alfons el Magnànim" en publicava la traducció castellana a càrrec de Rafael Aracil Martí. Jacqueline Guiral, especialista en l'Edat Mitjana espanyola i antiga membre de la Casa de Velázquez, era aleshores Maître de Conférences en la Universitat de Nancy. El seu llibre estudiava el moment en què la ciutat de València, a principis del segle xv, se situa com un dels principals ports europeus, fins a arribar a la crisi que dugué a la guerra de les Germanies.

L'anàlisi del tràfic marítim i dels seus mecanismes de gestió, de les polítiques comercials, de la construcció naval o de la protecció de la costa es col·locava en el context més ample de la societat valenciana de finals de l'Edat Mitjana, cercant les relacions amb el món camperol, la producció artesanal, el tauler d'escacs dels comerciants i dels especuladors nadius o forans. Al llarg de les seues pàgines, les referències geogràfiques recorrien l'antic regne de València, la península Ibèrica, el Magreb, l'Orient Llunyà, la Cristiandat mediterrània i encara l'Europa Central. Entre les poblacions valencianes esmentades, es trobava Oliva, com a port marítim en si mateix o com a lloc d'origen de patrons i gent de mar. Les pàgines següents arpleguen aquestes citacions en el mateix ordre que apareixen al llibre.

A grans trets, "les coses vedades" eren els productes d'importància estratègica (matèries primeres, armes, metalls...) que pel seu valor intrínsec tenien limitada l'exportació. Per tal de poder comerciar amb aquests productes calia obtenir llicència del batlle general

1 Publicacions de la Sorbonne, "Série Histoire Moderne", núm. 20, París.

del regne, i abonar “el dret de treteta de les coses vedades”, del qual es conserven els primers registres des del darrer quart del segle XIV. És en els seus assentaments on es pot conèixer l’origen dels patrons i els tipus de vaixells que arribaven al Grau de València. Jacqueline Guiral es lamenta que estiguen incomplets, i assenyala com el més interessant el de la primera meitat de l’any 1404. El 89% de les naus que sol·liciten llicència d’exportació procedeixen de la Corona d’Aragó. El 40% correspon a Catalunya, amb Barcelona molt al davant, seguida per Blanes, Sant Feliu de Guíxols i Lloret de Mar; les Balears, Sardenya i Sicília representen tan sols un exigü 3%; el 46% correspon al regne valencià, i es reparteix principalment entre el mateix Grau de la capital (164 llicències), Dénia (24), Gandia (19) i Peníscola i Oliva, amb 8 llicències cada una. L’11% restant de llicències es concedeixen a embarcacions portugueses, castellanques, franceses i genoveses (p. 31).

Els percentatges anteriors comencen a minvar a mitjan segle XV, en favor sobretot dels navilis italians, però els ports del litoral sud-valencià encara mantenen un paper predominant gràcies en part a l’auge dels productes agraris especulatius, com l’arròs, la pansa o, en el cas d’Oliva, el sucre, al qual el seu port dóna eixida. Cap a finals de segle, els *Llibres del Peatge de Mar* registren quinze naus procedents d’Oliva; el 1491 en són només nou, i el 1494 puguen a onze, tot açò en un context on els ports del sud segueixen sent dels més actius dins d’un marc general de declivi de la participació valenciana i augment de la navegació castellana, que arriba al 18% el 1494, en paral·lel amb els efectes de la conquesta de Granada. Guiral, no obstant això, recomana la prudència necessària per tenir en compte que els escrivans dels peatges registraven únicament els darrers ports d’escala de cada nau, raó per la qual es fa difícil esbrinar l’origen real de cada vaixell (pp. 32-36).

La davallada en l’activitat marítima valenciana s’atura durant el primer quart del segle XVI. Al nord del regne, els ports més actius són Benicarló, Vinaròs i Peníscola, que agrupen la quarta part del tràfic total de la flota. Les altres tres parts corresponen a la zona sud, on Dénia i Oliva mantenen una rivalitat que ve d’antic. El primer s’alia amb Xàbia per a donar eixida cap a l’estranger a la producció de secà de les terres de l’interior. Oliva participa d’aquest mercat, però és també la via natural per a la comercialització del

sucre de la comarca de la Safor i de la producció local de sabó (pp. 40-41). No serà fins al 1530 quan la vitalitat general dels ports valencians i catalans torne a descendir, segons Fernand Braudel pel mal infringit per la pirateria barbaresca, i segons Pierre Vilar per la transferència general de l'activitat comercial cap a Castella i vers Amèrica (p. 48).

Segons Guiral, tant el registre de coses vedades com els llibres de peatges, a més de servir per a definir les grans línies del tràfic marítim valencià en els segles xv i xvi, permeten observar l'evolució dels tipus de navilis i del seu tonatge, que alhora permet copsar la transformació en el tràfic des del petit cabotatge fins al gran comerç (p. 48). La nomenclatura és ben ampla, i va des de les embarcacions menudes com la barca, el llaüt, la coca o el lleny, fins a la galiota o galera, el balener, la gòndola, el bergantí, la caravel·la, la carraca o el xabec, vaixell de tres pals i embarcació més grossa de les d'aparell llatí, el primer exemplar del qual vist al port de València arriba l'11 de gener de 1503, comandat per un musulmà d'Oliva de nom Caxeri. El 31 del mateix mes hi apareix altre xabec oliver a nom de Joanot Arcaytio² (p. 67).

En una Mediterrània solcada per naus de tota classe, procedents dels nombrosos ports enfrontats entre si per la competència mercantil, la pugna per l'hegemonia política o la diferència religiosa, corsaris i pirates, durant la guerra o en moments de treva, troben suficients ocasions per a oferir els seus serveis al bàndol més atractiu o per a enriquir-se amb accions individuals. Una de les actuacions corsàries més habituals era la captura de gent, el volum de la qual fluctua, igual com l'obtenció de botí material, en funció de les circumstàncies. Per exemple, la fi de les empreses bèl·liques del rei Alfons el Magnànim significa una reducció de l'activitat dels corsaris al servei del rei, que a l'agost del 1457 prohibeix l'expedició de salconduits per a poder subhastar el resultat de les rapinyes. Però la guerra civil catalana de 1462-1472 dona un vigor renovat al cors contra els enemics de Joan II. Així, el mes d'agost de 1465, una caravel·la portuguesa és inspeccionada en aigües d'Oliva quan tornava

² Cal dir que algunes de les transcripcions documentals i referències onomàstiques contingudes en el llibre aixequen dubtes raonables.

de dur subministres a Barcelona. Alguns catalans que s'hi trobaven a bord són capturats i empresonats, i les seues mercaderies s'adjudiquen al comerciant Joan Pasqual (p. 166).

Els incidents a la mar, de fet, eren freqüents, i no sols aigües endins, sinó a les mateixes platges o a les goles dels rius. És això el que va passar amb la galera de Grisego³ de Centelles, que el 1443 s'havia enfonsat en el riu del Molinell, límit natural entre els termes d'Oliva i Dénia (p. 202). Aquesta galera pertanyia a la generació de naus fabricades a partir del 1437, quan comença una política de promoció de la construcció naval i de proteccionisme envers les drassanes valencianes, en la qual intervenen la noblesa i l'oligarquia mercantil, amb l'objectiu de crear una marina mercant que estimule el comerç, preferentment amb naus grans. Potser el Centelles accidentat fóra l'únic patró d'Oliva documentat entre les 309 llicències d'armament concedides pel batlle general entre 1426 i 1488 amb destinació a Berberia o a la ruta que travessant les illes mediterrànies arribava fins a la península Itàlica, per a operacions mercantils o per a l'exercici del cors. Dels només deu patrons valencians que no presenten residència a la capital, set procedeixen del sud del país: tres de la Vila Joiosa, dos de Xàbia, un de Dénia i l'oliver no identificat (pp. 239-240).

Pel que fa a l'origen social i professional, allò més habitual és trobar-se amb patrons pertanyents a la noblesa, seguits dels comerciants i dels marins d'ofici. Però també hi havia patrons ocasionals, dedicats a d'altres feines, que aprofiten els mesos de bon temps, entre abril i setembre, per a llançar-se a la conducció d'una nau. Tot i no superar el 2% del total, mantenen una presència constant. Són notaris, obrers de vila o paraires, entre ells un d'Oliva, potser anomenat Pere Garcia, que el 5 d'abril del 1451 mana un lleny de tretze bancs batejat com de Sant Joan i Santa Caterina, amb destinació a Orà i altres parts africanes. El comerciant Lluís Blanc li fa de fiador per un import de 500 florins (pp. 247-250). Abans que la nova situació creada per la política imperial de la monarquia espanyola

---

3 Potser l'autora vol dir Crisògon. Un Crisògon Andreu de Centelles, mort el 1470, baró de Centelles i conseller del rei Joan II, serví amb el seu vaixell la Corona d'Aragó en les guerres d'Itàlia, i féu també de corsari.

dibuixe al segle XVI, un altre mapa de relacions en la Mediterrània, el tràfic amb el nord d'Àfrica constituïa un capítol bàsic dels negocis de la Corona d'Aragó, i Oliva i Dènia servien sovint de ports d'escala dels vaixells salpats des de València (p. 260).

Però la gran presència que Oliva jugarà en els circuits d'exportació de mercaderies la deurà, com hem dit adés, a la seua producció de sucre, destinada essencialment al mercat internacional, i adquirida pels comerciants i per les companyies estrangeres radicades a València. El 1484, Cebrià i Rafael Gentil demanen a Gilem Abdulcarim, d'Oliva, cinquanta barrils de melasses. El juliol del 1492, per mediació del comerciant valencià Miquel Soler, procurador del comte d'Oliva, la companyia de Conrad Ancarita lliura als seus magatzems de València vint càrregues de sucre fi i dotze de sucre sense refinar (p. 424). El 12 de maig del 1495, el mateix Soler ven, a preu de 8 lliures cada una, cent càrregues de sucre de primera cocció (el més barat) al mercader Sebastiano Rigitano i el donzell Joan Figuerola, que cinc dies més tard fan una compra similar a Gandia (p. 425). Encara un altre procurador del comte Serafí, el comerciant Andreu Torrà, ven el 1500 a Bernat Català 2.980 formes de sucre d'una cuita (p. 426).

EL DUCAT D'OSUNA

JOSEP SENDRA I MOLIÓ
Filòleg i historiador

Els Téllez-Girón, ducs d'Osuna i Grans d'Espanya, considerats durant molt de temps la família més poderosa de la noblesa espanyola, afegiren a la seua llarga llista de senyorijs el ducat de Gandia, el comtat d'Oliva i els seus títols annexos, així com les seues possessions a Sardenya.¹ En aquest treball, tractarem sobre l'ascens d'aquesta família ducal que va prendre el títol d'aquella ciutat andalusa i que acumulà, amb el temps, un immens patrimoni en els diferents territoris de la monarquia hispànica, per mitjà de matrimonis, adquisicions i herències de títols pertanyents a diverses branques familiars, fins a la seua ruïna en el segle XIX.²

1. LA CIUTAT D'OSUNA

Osuna és avui una població de més de vint mil habitants, situada a vuitanta-cinc quilòmetres a l'est de Sevilla i capital de partit judicial. El seu centre històric conserva nombrosos testimonis d'un passat gloriós, associat en gran part a la seua condició de seu ducal: la Col·legiata i la Universitat que dominen el panorama de la ciutat, les diverses esglésies, els palaus i les cases pairals (*solariegas*) pertanyents a la gran i petita noblesa local.

1 Aquest article és traducció, amb algunes modificacions, d'"Il ducato di Osuna (Spagna)", del mateix autor, publicat en *Quaderni bolotanesi*, núm. 31, Bolotana (Sardenya), 2005, pp. 223-243. Entre les modificacions figura la inclusió de diversos punts referents al ducat de Gandia i el comtat d'Oliva i el trasllat a un apèndix final de la informació referent a les possessions sardes (Estats sards d'Oliva, ducat de Mandas i marquesat de Terranova).

2 Per a les citacions bibliogràfiques s'ha utilitzat, en la majoria dels casos, la representació bàsica que inclou, entre parèntesi i separats amb una coma, els elements següents: el primer cognom de l'autor (o autors), l'any de publicació i les pàgines. Si el nom de l'autor ix en el text, ha estat suprimit dins del parèntesi. Una informació més detallada sobre les obres consultades es pot trobar en la bibliografia al final de l'article.

Avui l'economia del municipi es basa en els sectors tradicionals comuns a tantes ciutats andaluses (bestiar, cereals, oli, vi...) i en modernes indústries alimentàries i químiques. Tenen una certa importància les activitats artesanals com el *cordobán*, cuir artísticament elaborat segons la tradició d'origen àrab. Actualment registra un desenvolupament creixent de l'activitat turística, gràcies al notable interès històric del nucli antic.

Osuna té els seus orígens en l'antiga Urso,³ existent a l'època ibèrica i després romanitzada. Durant les guerres civils romanes va prendre partit per Pompeu, fins que fou conquerida per les tropes de César. Urso fou dotada, per a la seua regulació interna, de la *Lex Coloniae Genetivae Iuliae*, escrita en taules de bronze, algunes dels quals foren retrobades en el segle XIX. Sembla haver estat un centre important durant l'època romana, ja que gaudia del dret a encunyar moneda, com ho demostren les nombroses peces trobades.

Del període de domini àrab data la Torre del Agua (s. XII), actualment seu del Museu Arqueològic. Al costat es troba la porta de Teba, sobre l'arc de la qual es va construir l'actual ajuntament.

En 1239 va ser conquistada per Ferran III el Sant, rei de Castella. El seu fill Alfons X la va lliurar a l'Orde Militar de Calatrava en 1264, com un bastió de frontera pròxim al regne moro de Granada.

2. ELS COMTES D'UREÑA

Cap a la meitat del segle XV, Pedro Girón, mestre de l'Orde de Calatrava, va adquirir dos conjunts de viles: un a Castella, que incloïa el senyoriu d'Ureña,⁴ i l'altre a Andalusia, que va constituir el nucli de l'estat d'Osuna. Les formes d'adquisició de les viles en aquest últim territori havien estat diverses: compra en el cas d'Olvera (1460) i Ortegícar (1462); permuta de Morón i El Arahal (1461) i donació reial d'Archidona, Osuna i Puebla de Cazalla (1464). En el seu testament, Pedro Girón va disposar que aquestes possessions

3 D'ací el gentilici aplicat als habitants d'Osuna (*ursaonenses*).

4 Ureña (actualment Urueña): petita localitat situada a cinquanta-cinc quilòmetres de Valladolid. El senyoriu establert sobre aquesta vila data del segle XII, i al segle XV va ser elevada a comtat, essent el seu primer titular Alonso Téllez-Girón, fill de Pedro Girón.

constituïren un *mayorazgo*, institució de la qual parlarem més endavant, i d'aquesta forma serien heretades pels seus descendents.

Donat que la seua descendència era considerada il·legítima, a causa de la condició religiosa del mestre de Calatrava, Girón va haver d'obtenir una llicència reial per a poder testar a favor dels seus fills, cosa que va resultar fàcil gràcies al poder i el prestigi de què gaudia, i pels serveis prestats i la fidelitat a la Corona. El mateix prestigi i poder l'ajudaren també a aconseguir la llicència papal i la legitimació dels seus fills.

El seu primogènit Alonso Téllez-Girón va obtenir la investidura de primer comte d'Ureña. Mort poc temps després, el títol i les possessions van passar al seu germà Juan Téllez-Girón. Els senyors d'Osuna van ser coneguts, doncs, com comtes d'Ureña fins a la institució del ducat d'Osuna en 1562.

3. EL DESENVOLUPAMENT URBÀ D'OSUNA

Ja abans de la creació del títol ducal, la vila d'Osuna va experimentar un gran desenvolupament urbà i fou dotada amb diverses construccions religioses i civils que testimonien el seu esplendor com a seu de l'estat senyorial.

De l'època de Juan Téllez-Girón, quart comte d'Ureña, daten els dos edificis que van esdevenir emblemàtics per a Osuna: la Col·legiata i la Universitat, ambdues situades sobre el turó que domina la ciutat, prop de les ruïnes de l'antic castell. La Col·legiata renaixentista de l'Assumpció, fundada en 1535, inclou diverses obres de Josep de Ribera (conegut a Itàlia com *Lo Spagnoletto*) i d'altres pintors famosos. Adjunt a la Col·legiata es troba el Panteó dels Ducs d'Osuna i la capella subterrània del Sant Sepulcre.

La Universitat d'Osuna va ser fundada pel comte en 1548, amb l'objectiu de contrarestar les tesis herètiques dels doctors d'Oxford i la reforma d'Enric VIII a Anglaterra. Constava de quatre facultats: Teologia, Cànon i Lleis, Medicina i Arts, i va durar fins a 1824. Ha estat reoberta en 1993. L'edifici és de forma rectangular, amb torres en els cantons, i d'estil renaixentista. Els senyors (més tard ducs) d'Osuna exercien el patronat sobre la universitat i tenien, per tant, la facultat d'intervenir en la creació o modificació dels seus estatuts, en el nomenament dels professors (pagats pel duc) i en l'admissió d'estudiants.

Col·legiata d'Osuna.

Universitat d'Osuna.

També daten del segle XVI diversos edificis religiosos, entre ells les esglésies de Santa Clara, Santa Caterina, Sant Doménec, Nostra Senyora de la Consolació, Nostra Senyora de la Victòria i Nostra Senyora del Carme (adossada a la universitat); els convents

de l'Encarnació, de la Concepció i de Sant Pere. El convent dels Agustins es convertí en 1548 en l'església de Nostra Senyora de l'Esperança (avui Sant Agustí). L'antic convent de Sant Francesc (també anomenat convent de Mare de Déu d'Osuna) va servir com a casa d'estudi depenent de la universitat; de l'antic edifici només queda el claustre, utilitzat encara avui com a mercat d'abastaments.

Al segle XVII es va construir el convent del Carme, l'església de la Mercè i l'església barroca de San Carlos el Real, pertanyent a l'antic col·legi dels Jesuïtes. Entre els edificis del segle XVIII destaquen el convent de l'Esperit Sant; els palaus de Cepeda (avui seu dels Jutjats), de Govantes y Herdara i del marquès de la Gomera (ara restaurat i convertit en hotel). Al palau de la Cilla del Cabildo Colegial s'emmagatzemaven els delmes de blat pagats a l'Església. En aquest segle es va reformar l'antic Corral de Comèdies (que datava del segle XVI), l'edifici del qual es va convertir en la seu del Pósito Municipal, institució destinada a emmagatzemar el blat per a prestar-lo als agricultors per a la sembra. L'arc neoclàssic de la Pastora ocupa el lloc de l'antiga porta d'Écija.

En l'actual Plaza del Duque existia el palau, ja desaparegut, on residien els comtes d'Ureña i els ducs d'Osuna, amb els cellers, magatzems, horts, i altres annexos.⁵

4. LA CREACIÓ DEL DUCAT

El 5 de febrer de 1562, Felip II va concedir el títol de duc d'Osuna a Pedro Téllez-Girón (1537-1590), cinquè comte d'Ureña. Des d'aquest moment, la vila d'Osuna es va convertir oficialment en seu de la família. El títol ducal, per ser de categoria superior en l'escala nobiliària, va esdevenir la insígnia del llinatge. La seua possessió implicava, a l'època de Carles V, l'ingrés en la categoria dels Grans d'Espanya, el rang més alt de la noblesa, que eren anomenats "primos del Rey" i gaudien de diversos privilegis protocol·laris, com el de no llevar-se el barret en presència del monarca. Els Grans constituïen un cos compacte i un important grup de pressió

⁵ Agraïm a Rosario Moreno Ortega, de l'Asociación Turístico-Cultural Ossuna, per la informació que ens ha facilitat amablement.

destinat a acaparar els més alts càrrecs públics, polítics, militars i diplomàtics. El mateix Pedro va exercir els càrrecs d'ambaixador a Portugal i virrei de Nàpols, començant així l'absentisme dels titulars de la casa d'Osuna en l'administració dels seus estats.

Ben prompte, s'afegiren nous títols als de duc d'Osuna i comte d'Ureña. El fill de Pedro, Juan Téllez-Girón, segon duc d'Osuna, va esdevenir marquès de Peñafiel. Des d'aleshores, la família, posseïdora de tres estats (Osuna, Ureña i Peñafiel), tenia un títol per a cadascun d'ells, tots tres vinculats i transmesos a través de la institució del *mayorazgo*.⁶ Aquest, a diferència dels béns lliures, consistia en una forma de propietat vinculada amb l'objectiu de mantenir la integritat del patrimoni familiar, que no es podia vendre lliurement o hipotecar. No obstant això, es podia disposar lliurement dels seus fruits. Malgrat tot, des de 1580, a causa de la crisi de les economies nobiliàries, es va permetre el seu empenyorament o hipoteca en forma de censals.

El tercer duc, Pedro Téllez-Girón (1574-1624), conegut com *el Gran*, va ser famós en la seua joventut per la seua vida llibertina i turbulenta que li va valdre passar algun temps a la presó (Beladiez, 1996, 15-16; Blanca, 1996, 114). Però després es va distingir com a militar en les guerres de Flandes (1602-1608) i va ser guardonat amb el Toisó d'Or. Fou nomenat virrei de Sicília en 1610 i de Nàpols en 1615. Es va esforçar a mantenir el domini hispànic a Itàlia i creà, per a tal fi, una poderosa esquadra naval que es va enfrontar als pirates turcs i a la República de Venècia, derrotant la flota d'aquesta a Gravosa (1617). Fou destituït en 1620, acusat d'haver participat en la conjuració de Venècia, de l'intent d'apoderar-se del tron de Nàpols, i de dilapidar el patrimoni reial en benefici propi.⁷ En 1621, el

⁶ Igual que altres autors, considerem intraduïble el mot *mayorazgo*, ja que designa una institució castellana amb característiques peculiars. Els diccionaris catalans presenten mots amb un significat aproximat, com *primogenitura*, *heretatge* o *pubillatge*.

⁷ La denúncia de l'intent del duc d'Osuna d'ocupar Venècia amb l'ajuda de l'ambaixador marquès de Bedmar i del governador de Milà, marquès de Villafranca, fou presentada per la República de Venècia a la Cort de Felip III en 1618. Beladiez (1996, 103-165), al contrari del que han afirmat tants historiadors, prova la vertadera implicació de Pedro Téllez-Girón en la conspiració i descriu els preparatius fets per ell amb la connivència del mateix rei Felip III. El mateix autor, però, demostra la inconsistència de les altres dues acusacions

comte duc d'Olivares, *valido* de Felip IV, va ordenar l'arrest del duc d'Osuna, que va morir a la presó en 1624. Atienza (1987, 103) interpreta l'acció d'Olivares contra Téllez-Girón, com a part dels seus intents de bastir un monopoli polític, tendent a reduir el poder de l'aristocràcia i d'acabar amb les diferents faccions i les xarxes clientelars existents al voltant de la Corona.

Així i tot, els successors de Pedro van continuar ocupant càrrecs públics importants. El seu fill, el quart duc Juan Téllez-Girón i Enríquez de Ribera (1597-1656), fou virrei de Sicília del 1655 al 1656, any en què va morir a Palerm. El fill d'aquest, Gaspar Téllez-Girón i Sandoval (1625-1694), cinqué duc, obtingué, entre d'altres càrrecs, els de capità general de l'Armada de l'Oceà i virrei de Sicília (com son pare); va dirigir la guerra contra Portugal (1657-1664), i va ser nomenat virrei de Catalunya (1667) i governador del Milanesat (1670-1674). Després fou conseller d'Estat i de Flandes i president del Consell dels Ordes Militars. Igual que el seu avi, va caure en desgràcia, víctima del joc polític, després de ser acusat de corrupció, i empresonat al castell de Segòvia i després a Montánchez, d'on va aconseguir escapar; aleshores es va refugiar al convent del Carme, protegit pel dret d'asil. El procés judicial contra ell es va suspendre, però va perdre els seus càrrecs, els seus estats foren embargats i va haver de pagar una forta multa.

Pel seu matrimoni amb Felisa de Sandoval i Rojas Ursino, havia adquirit el marquesat de Belmonte i el ducat d'Uceda. Però Felisa va morir sense haver-li donat un hereu mascle, i els títols aportats per ella (el *mayorazgo* dels quals no implicava una successió masculina, contràriament al d'Osuna) passaren a la seua filla major, Isabel María.

El ducat d'Osuna i els títols annexos passaren a un fill fruit d'un segon matrimoni, Francisco María de Paula Téllez-Girón i Benavides, sisé duc (1678-1716), que va heretar de sa mare, Antonia de Benavides, els marquesats de Caracena i Frómista i el comtat de Pinto.

Durant la Guerra de Successió a la Corona hispànica, la noblesa andalusa, incloent-hi els Osuna, donà suport a la causa borbònica. Com a mostra d'agraïment, el nou rei Felip V va concedir al duc

---

contra el duc (malversació i pretensió de proclamar-se rei de Nàpols).

Francisco de Paula diversos càrrecs i li va confiar diverses missions: representant plenipotenciari d'Espanya per a la signatura del tractat de pau d'Utrecht en 1713, capità general del Mar Oceà, lloctinent reial a Andalusia, representant reial en la signatura de la pau entre Espanya i Portugal en 1715, etc.

Però, mentre per una part l'adveniment de la dinastia borbònica va afavorir el poder i els privilegis de la casa d'Osuna, per l'altra va significar el començament dels intents de limitar els privilegis històrics de què gaudia la noblesa en l'Exèrcit (necessitat d'una major professionalització) i en els òrgans de govern, confiats cada vegada més a buròcrates i tecnòcrates eficaços (Atienza, 1987, 61). D'altra banda, els nous sobirans van afavorir el procés d'incorporació dels dominis senyorials a la Corona, no amb la intenció de suprimir les jurisdiccions feudals, sinó com un mitjà d'obtenir més ingressos per al fisc reial. En 1707 Felip V va crear la Junta de Incorporación, a la qual es podien adreçar per via judicial les viles interessades. Encara que aquest organisme tingué una vida efímera (va ser dissolt en 1717), la seua creació significava el començament d'una sèrie d'intents, per part de la monarquia, de recuperar propietats, rendes o drets reials venuts o cedits en èpoques anteriors per la Corona als feudataris, els quals havien de presentar els documents per tal de justificar la seua "justa posesión".

Moltes viles van presentar plets, però en general, no van tenir èxit per diferents raons: les mateixes dificultats del procés (despeses excessives, lentitud, complicacions en els tràmits, etc.) que portaven els demandants a l'abandó de les causes i el millor assessorament legal de què disposaven els senyors feudals, unit a la gran influència que exercien els Osuna en la Cort reial, de manera que la seua situació no es va veure amenaçada fins al segle següent.

Mort Francisco de Paula sense hereus mascles, els títols de la casa d'Osuna van passar al seu germà José Téllez-Girón, seté duc (1685-1733). Aquest no va heretar, però, els títols aportats per sa mare, que van passar a la seua neboda María Lucía Dominga. Igual que el seu germà i els seus descendents, va ser especialment afavorit per la monarquia borbònica per la seua lleialtat, essent nomenat Tinent General, ambaixador extraordinari a França per al matrimoni del príncep Lluís, fill de Felip V; coronel del regiment de Guàrdia de Corps, cambrer major, gentilhome de la cambra del rei, etc.

El seu fill Pedro Zoilo Téllez-Girón y Guzmán, vuité duc (1728-

1787), va ocupar diversos càrrecs en l'Exèrcit i va ser ambaixador a Alemanya, Nàpols, Parma i Torí.

El nové duc, Pedro d'Alcántara Téllez-Girón y Pacheco (1756-1807), es va casar en 1771 amb María Josefa Alonso Pimentel, comtessa duquessa de Benavente, duquessa de Gandia, de Medina de Rioseco, de Béjar, d'Arcos, comtessa d'Oliva, i titular de molts altres senyoriis que es van incorporar al patrimoni de la família Osuna.

Entre aquestes possessions figuraven les heretades de la família Borja, ducs de Gandia.⁸ Comprenien, a més del ducat de Gandia pròpiament dit, el comtat d'Oliva, el marquesat de Llombai, les baronies de Vilallonga, Pego, Murla, Laguar, Orba, la Pobla del Duc i els senyoriis de la Vall de Cofrents i Vilamarxant. I a més, un conjunt de senyoriis a Sardenya (una part d'ells procedent dels comtes d'Oliva), dels quals ens ocuparem en l'apèndix final.

La casa d'Osuna, amb tan gran cúmul de títols (que encara es veuria incrementat en les dues generacions següents), es trobava situada en la cúspide de la noblesa espanyola. A més, el duc Pedro va ocupar alts càrrecs militars, com els de tinent general i director general del Suprem Consell de Guerra. Va ser nomenat primera veu de l'Estament Militar de Sardenya (càrrec que sembla que no va exercir mai), i més tard va ser ambaixador extraordinari a Viena.

Pedro Téllez-Girón i la seua muller eren famosos per la seua protecció als artistes. El mateix duc es va dedicar a la literatura i va ser membre de la Real Academia Española. La duquessa María Josefa ("la más encopetada dama de España y de mayor elegancia y rango", segons Antonio Marichalar) organitzava freqüents tertúlies sobre art i literatura, i féu construir a Madrid un luxós palau (El Capricho, situat al parc conegut com Alameda de Osuna), d'acord amb el gust neoclàssic francès, els salons del qual van ser decorats pel pintor Goya. Les exorbitants despeses realitzades pels Osuna per a fer ostentació del seu rang acceleraren, com veurem a continuació, la fallida de la hisenda familiar en el segle següent.⁹

8 En 1740 va morir a Madrid el duc de Gandia Lluís Ignasi de Borja i Centelles sense descendència. El ducat va passar a la seua germana Maria Anna, i després a un nebot d'aquesta, Francisco Alfonso Pimentel, duc de Benavente i pare de María Josefa.

9 Una altra prova (pòstuma) de l'ostentació, de què feia gala la duquessa de Benavente, va

5. LA DECADÈNCIA DEL DUCAT

La situació financera de la casa d'Osuna era de dèficit permanent, amb quantiosos deutes heretats i acumulats durant molts anys. Com indica Díaz Torrejón (1998, 63), el poder i el prestigi tan gran de què gaudien els Osuna no es corresponien amb la situació real de la hisenda ducal. I Atienza (1987, 73) assenyala que “una cosa era poseer bienes i otra gozar de liquidez”. Les causes de la secular crisi econòmica¹⁰ eren diverses: la pressió fiscal de la Corona (deguda bàsicament a les despeses militars), les despeses sump-tuoses dels mateixos senyors i la gran quantitat de despeses d'administració dels senyorius, que comprenien salaris, *situados* (pensions), prebendes i patronats diversos, unides a una administració sovint descurada dels seus estats. Encara que hi hagué períodes de recuperació, la crisi financera havia esdevingut estructural. El prestigi tan elevat de què gaudia la família a la cort borbònica exigia un “tren de vida” costós i l'ostentació d'una sumptuositat que, amb el temps, consumia cada vegada més les finances familiars i obligava a contreure deutes creixents. Aquests factors, juntament amb les reformes impulsades per les Corts de Cadis i els governs liberals del segle XIX, acceleraren la ruïna de la casa d'Osuna, fins a la bancarrota declarada en temps del duc Mariano, a finals del segle.

El desé duc d'Osuna, Francisco de Borja Bruno Téllez-Girón i Alfonso de Pimentel (1786-1820), a penes va heretar el títol de son pare mort en 1807, va conèixer l'ocupació francesa d'Espanya en 1808. Ferran VII, que mantenia una gran amistat amb el duc, va ser obligat a abdicar a Baiona i Napoleó va imposar com a nou rei d'Espanya el seu germà Josep Bonaparte. Al principi, el duc d'Osuna va acceptar la nova monarquia, de la qual va ser afavorit amb càrrecs i honors. Però la seua actitud va canviar immediatament després de la derrota francesa a Bailén, que va obligar el nou rei a abandonar

---

ser disposar en el seu testament la celebració de quatre mil misses en sufragi seu.

10 Un estudi del procés d'endeutament crònic de la casa d'Osuna es troba en Nozaleda i Ledesma (1996). D'altra banda, Atienza (1987, 339) assenyala que la gravetat del problema requerí que el patrimoni de la casa fos administrat per la Corona durant tot el segle XVII i part del XVIII, directament o a través d'administradors designats a l'efecte.

Madrid. Téllez-Girón va aprofitar la conjuntura per a renegar del seu bonapartisme. Deportat al sud de França, va aconseguir escapar i tornar a Espanya; i quan Madrid va ser reconquistada pels francesos, es va refugiar amb la seua família a Sevilla i després a Cadis.

Les seues possessions a l'Espanya ocupada pels francesos van ser confiscades en concepte d'indemnització per despeses de guerra, i el seu palau de l'Alameda a Madrid va servir com a residència del governador militar francès, general Auguste Belliard. Molts dels seus grans latifundis andalusos van ser dividits en parcel·les més petites per les autoritats franceses i arrendats en subhasta pública. Els Osuna perderen les seues immenses rendes i el seu patrimoni va quedar pràcticament reduït al no-res. Però això no va impedir que la família visquera de manera opulenta a Cadis, gràcies als ingressos procedents de les seues inversions en una companyia anglesa.

Mentrestant, a Cadis tenia lloc un procés polític que amb el temps amenaçaria la posició de privilegi de la noblesa. La ciutat havia esdevingut seu de la Regència, com a govern provisional, i de les Corts, com a Parlament dipositari de la sobirania nacional. La creixent efervescència de les idees liberals va portar a la promulgació del decret del 6 d'agost de 1811, mitjançant el qual les Corts abolen el règim senyorial. Però en el debat parlamentari havia sorgit la dicotomia entre els drets "jurisdiccionals" dels senyors —els que havien estat abolits— i els drets "territorials", que foren assimilats a la propietat privada de les terres, l'abolició de la qual no estava prevista.

Curiosament, el duc d'Osuna va aplaudir la reforma i en va fer un discurs laudatori, en contradicció amb la seua conducta posterior.¹¹

11 Díaz Torrejón (1998, 84-85) interpreta aquest acte com una demostració més de la personalitat voluble de Francisco Téllez-Girón: primer, partidari de Ferran VII; després, de Josep Bonaparte; més tard, de nou, borbònic fervent, i en el moment que estem tractant, tocat per la febre liberal, en contra dels seus propis interessos. El mateix autor considera les paraules d'aquell discurs ("Yo antes que Grande [de España] nací ciudadano [...]") com buides i efímeres, pròpies del seu esperit lleuger i canviant. L'opció política del duc contrasta amb les conviccions de sa mare, la duquessa vídua María Josefa Alonso Pimentel, fervent conservadora i partidària de l'absolutisme de l'Antic Règim. A pesar de les circumstàncies de la guerra i les difícils condicions de vida a Cadis, la duquessa continuava

En 1813, la família va poder tornar a Madrid i recuperar els béns perduts (encara que molts objectes de valor havien estat saquejats pels francesos). El duc, ja passat el fervor liberal mostrat en les Corts de Cadis, va ignorar les lleis promulgades i va començar a exigir els drets senyorials en els seus estats. Una de les moltes viles afectades fou Osuna, l'ajuntament de la qual va protestar pel caràcter il·legal de l'exigència. Les autoritats locals van recórrer a les Corts, que traslladaren la reclamació a la Comissió de Senyorius. El retorn de Ferran VII del seu exili a França,¹² l'abolició de la Constitució promulgada per les Corts en 1812 i el retorn a l'absolutisme paralitzaren moltes de les demandes interposades pels habitants dels antics senyorius.

Però, encara que Ferran VII havia derogat la Constitució, no havia fet el mateix amb el decret de 1811. La Corona havia assumit les antigues competències de govern de què gaudien els senyors, amb l'objectiu de reforçar el poder reial i una administració centralitzada. L'abolició dels drets jurisdiccionals significava per als feudataris la pèrdua de les seues prerrogatives polítiques (incloent-hi l'elecció d'autoritats municipals), a més dels monopolis i regalies derivades d'aquell tipus de domini.

En contrapartida, el mateix decret consagrava i legitimava el dret de propietat privada dels nobles sobre les seues terres. Els senyors conservaven les rendes derivades del domini eminent sobre la terra i, en particular, els drets sobre l'emfiteusi. Així, les antigues relacions entre senyors i vassalls es transformaven en relacions entre propietaris i camperols, assimilades a contractes "de particular a particular".

En molts casos, però, era difícil distingir entre els drets jurisdiccionals extingits i els derivats de la propietat de la terra. Aquesta ambigüitat va ser motiu de nombrosos plets promoguts pels llauradors, particularment en els feus valencians que els Osuna havien heretat dels ducs de Gandia.¹³ Mentre que a Andalusia les rendes

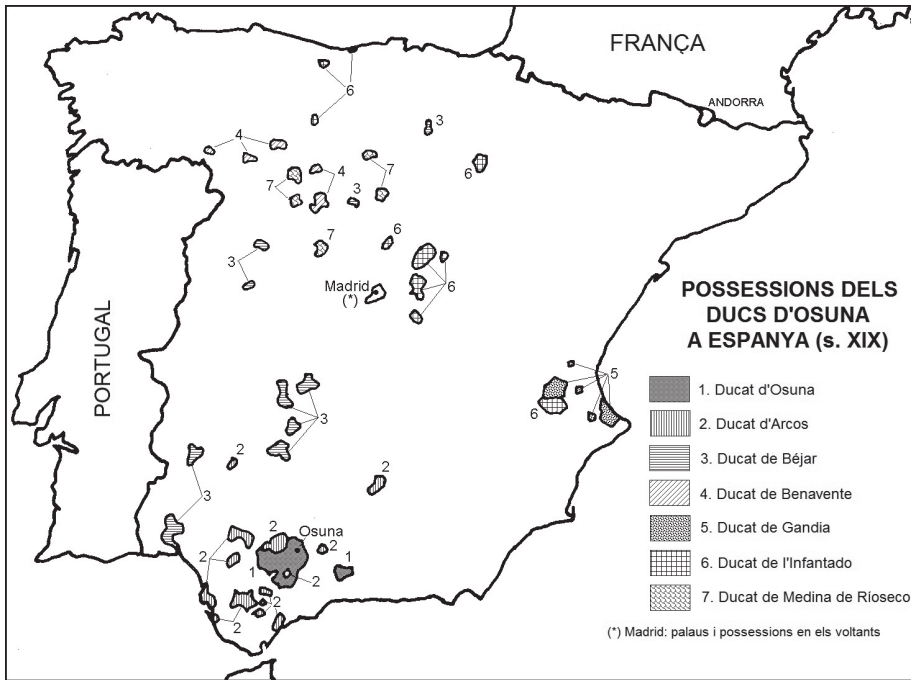
---

amb la vida de luxe i ostentació a què estava acostumada.

12 El mateix duc Francisco es va traslladar en 1814 a Saragossa per a reunir-se amb el rei i acompanyar-lo en la seua tornada a Madrid.

13 Per a una descripció més completa del procés de liquidació dels béns d'Osuna en

derivades de les funcions jurisdiccionals eren molt menys importants que les territorials, el cas de les possessions valencianes era molt diferent: gran part dels drets eren de caràcter jurisdiccional i, per tant, la seua pèrdua va ser molt més greu per als Osuna.

Tornant a aquesta família, Pedro d'Alcántara Téllez-Girón i Beaufort (1810-1844), fill de Francisco de Borja, esdevingué onzè duc d'Osuna i també va heretar els ducats de l'Infantado, Lerma, Santillana i Medina de Rioseco. El procés d'increment continuat dels títols de la casa d'Osuna havia arribat al punt culminant. El títol principal anava acompanyat dels del comte duc de Benavente, ducats de l'Infantado, Béjar, Plasencia, Mandas, Gandia, Monteacuto, Arcos, Medina de Rioseco, Pastrana, Lerma, Estremera i Francavila; comtats d'Ureña, Fontanar, Beaufort, Mayorga, Belalcázar, Bañares, Oliva, Osilo, Coghinas, Bailén, Casares, Saldaña, Villada, Real de

l'antic Regne de València, vegeu Morant (1978 i 1984). Un cas ben documentat (el de Miramar) és tractat per La Parra (2003, 247-277).

Manzanares i Lerma del Cid; marquesats de Terranova, Peñafiel, Gibraleón, Marghine, Llombai, Zahara, Santillana, Távora, Cenete, Almenara, Cea, Algecilla i Argüeso; vescomtats de Puebla de Alcocer; príncep d'Squillace,¹⁴ Anglona, Éboli i Mérito; baronies d'Alberic, Alcocser, Alàsquer, Gavarda, Aiora i Roca d'Anguitola. També ostentava el patronat de les col·legiades d'Osuna, Gandia, Pastrana, Lerma i Ampudia, a més de de posseir béns en moltes localitats en què no tenia jurisdicció. No és estrany, vista la quantitat de títols, que José Sánchez Biedma considerara el duc d'Osuna "gefe de nuestra nobleza contemporánea" en el seu *Nobiliario General de España* (1847), dedicat al duc Mariano, germà i hereu de Pedro.

El duc d'Osuna havia esdevingut el més gran propietari d'Espanya, essent les seues possessions més extenses que les de la Casa Reial. En aquell moment, les famílies d'Osuna, Medinaceli i Medina Sidonia, totes tres andaluses, ostentaven els títols més importants de tota la monarquia hispànica. Els dos primers junts acumulaven el vint-i-dos per cent de les rendes nobiliàries espanyoles (Atienza, 1987, 71).

Però, justament quan el cúmul de títols i possessions dels Osuna havia arribat al màxim, començà el període de pèrdues jurisdiccional i patrimonial, derivades de les lleis emeses pels governs liberals i de la mateixa situació financera de la família. Aquesta última es derivava, en part, de la primera: la pèrdua de rendes i les despeses degudes als nombrosos processos promoguts pels llauradors contribuïen a disminuir el patrimoni ducal.

El retorn dels liberals al poder en 1820 va donar un nou impuls a aquelles reclamacions, de manera que la Llei de 3 de maig de 1823 va establir que els senyors havien de demostrar, mitjançant documents, la legalitat dels seus drets de propietat.

El procés reivindicatiu va continuar després de la promulgació de la Llei de 26 d'agost de 1837 (mort ja Ferran VII), que semblava ser més favorable als senyors, en el sentit que la presentació de títols de propietat només obligava la noblesa jurisdiccional, que-

14 En aquesta llista hem restituit la forma italiana d'alguns topònims: Squillace (localitat de Calàbria) i Monteacuto, Coghinas i Marghine (a Sardenya), que figuren castellanitzats o alterats (Esquilache, Monteagudo, Coquinas i Marquini, respectivament) en la relació citada per Arciniega (2001, 12) i presa de Basilio Serafín CASTELLANOS, en Biblioteca Nacional, manuscrit 20.077, núm. 3 i 17.

dant-ne exempts els nobles posseïdors de terres, però mancats de jurisdicció. A més, mentre durava el procés judicial, els emfiteutes quedaven exempts del pagament de les rendes, a l'espera de la sentència dels tribunals.

El duc d'Osuna no aconseguí presentar en tots els casos els documents necessaris per a justificar els seus drets. En el cas del ducat de Gandia, els únics documents que el senyor tenia en el seu poder eren, d'una banda, els antics contractes d'alienació de drets reials obtinguts de la monarquia i, de l'altra, les cartes pobles concedides amb motiu de l'expulsió dels moriscos. La validesa d'aquestes últimes va ser qüestionada pels emfiteutes valencians, que van adduir que les terres abandonades pels expulsats no pertanyien legalment als senyors (Morant, 1984, 249-250). I els llauradors, organitzats en juntes, reclamaren el seu dret a no pagar les rendes. Ja en 1837 alguns pobles es veieren lliures del domini senyorial sense dificultat: aquest va ser el cas d'Oliva, la Font d'en Carròs, Potries, Rafeicofer, Pego, Murla i Cofrents. Però en altres llocs, com Ebo, Orba, Laguar, la Vall de Gallinera i Castelló de Rugat, els drets territorials del senyor van ser reconeguts i els emfiteutes van recórrer contra la sentència. A Vilamarxant, l'administrador va informar que "el vecindario resiste el pago [de les rendes] a mano armada" (Morant, 1984, 252).

L'abolició definitiva dels *mayorazgos* amb la Llei del 19 d'agost de 1841 havia eliminat la vinculació obligatòria dels béns i permetia la seua venda lliure i la possibilitat de donar-los en garantia per a obtenir nous préstecs. La mesura va significar per als Osuna, a curt termini, un alleujament per a les seues necessitats de liquiditat, però a la llarga va precipitar la seua ruïna.

6. LA FALLIDA DEFINITIVA

Després de la mort, sense fills, del duc Pedro d'Alcántara, el seu germà Mariano Téllez-Girón i Beaufort Spontin (1814-1882) va heretar el títol, convertint-se així en el dotzé duc d'Osuna.

Durant les guerres carlines, el duc es va posar al costat de la reina Isabel II contra els partidaris de Carles de Borbó i va ser nomenat tinent general el 1863. Fou senador en diverses ocasions i exercí d'ambaixador a Anglaterra, França i Rússia.

La seua dedicació als afers militars i polítics li va fer descuidar el seu patrimoni. Era conegut en particular per la seua prodigalitat, manifestada en festes sumptuoses, que va precipitar la fallida de la casa nobiliària. Foren cèlebres les luxoses festes organitzades durant la seua estada a Sant Petersburg (1856-1861), a les quals assistien els més alts representants de la noblesa russa i europea i, fins i tot, el mateix tsar. La seua fama de balafiador era tal que a Madrid era popular la frase “¡Ni que fuera Osuna!” quan algú feia una despesa excessiva.

El balanç financer de la família registrava un dèficit enorme i, en 1863, el duc va contraure un préstec hipotecari de noranta milions de reals. El que havia estat el major contribuent de l'Estat, amb propietats en vint províncies, va acabar totalment arruïnat i es va veure obligat a vendre terres, palaus, joies i obres d'art i a reduir el personal de servei per a fer front al pagament dels enormes deutes contrets i dels seus interessos.

A la mateixa ciutat d'Osuna, Mariano va haver de hipotecar 17.000 de les 23.000 “fanegas”¹⁵ que posseïa en el terme municipal (Parias, 1998, 49). Amb el temps, la major part d'aquests terrenys i d'altres situats en els municipis veïns va passar a mans d'una burgesia latifundista que esdevingué la nova classe dominant en el camp andalús.

Antonio Marichalar assenyala que, amb catorze grandeses d'Espanya, cinquanta-dos títols, quatre principats i la major fortuna existent a Espanya, “un Téllez-Girón hizo una inmensa pira y deslumbró a sus contemporáneos”.

El duc va morir sense descendència en el seu castell de Beauraing (Bèlgica), on havia passat els dos últims anys de la seua vida. Fou soterrat a Osuna, però a diferència dels seus predecessors (sepultats al panteó de la Col·legiata), la tomba de Mariano es troba en una capella lateral. La raó, segons conta Antonio Marichalar (1930, 273-74), fou que el sarcòfag era tan sumptuós que, després d'haver necessitat sis parelles de bous per a poder pujar-lo a l'església, no cabia per la porta d'entrada del panteó, i “por exceso de pompa no puede reposar Don Mariano con sus mayores”.

¹⁵ Aquesta mesura tradicional de superfície, variable segons les zones, equival en el cas d'Osuna a 6.666 metres quadrats.

El seu principal creditor, el Banco de Castilla, va vendre en subhasta pública els seus palaus i les propietats per a pagar deutes i interessos.¹⁶ Els nombrosos títols de què havia gaudit Mariano, després d'un llarg litigi en què intervingué la Corona espanyola, es van repartir entre diversos parents. El títol principal va passar al seu cosí Pedro de Alcántara Téllez-Girón i Fernández de Santillán, qui va esdevenir el tretzé duc d'Osuna. Però aquest títol era ja un pàlid reflex de l'esplendor d'aquella dinastia que havia ocupat durant tant de temps el cim de la noblesa espanyola, i segons paraules de Marichalar (1930, 159), "se consumió en su propio brillo".

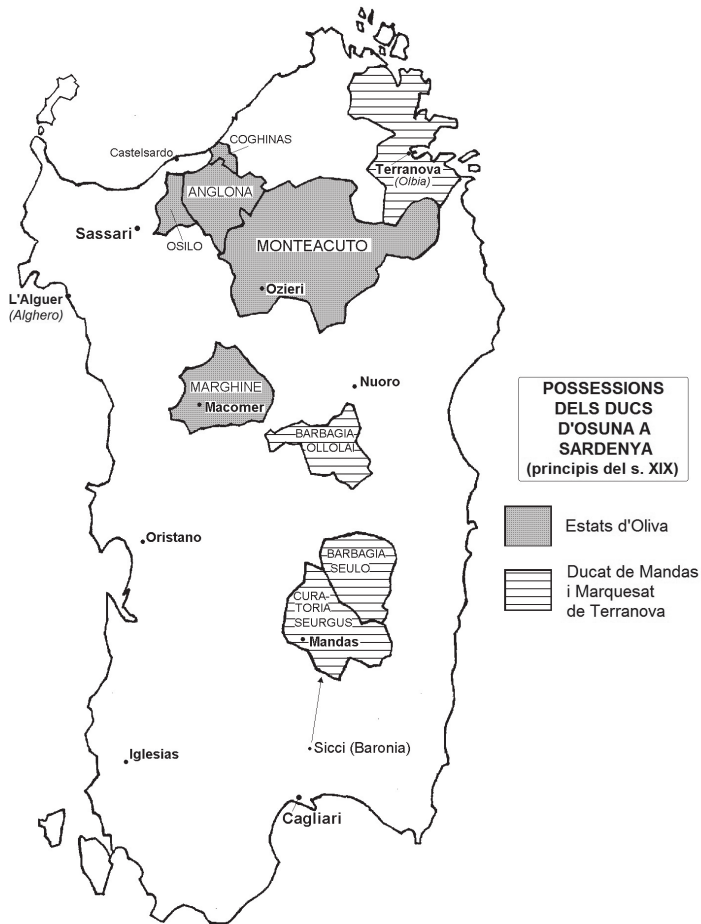
APÈNDIX

LES POSSESSIONS DELS DUCS D'OSUNA A SARDENYA

Com hem dit més amunt, entre les possessions que María Josefa Alonso Pimentel, comtessa duquessa de Benavente, va aportar a la casa d'Osuna pel seu matrimoni amb el nové duc, Pedro d'Alcántara Téllez-Girón y Pacheco, en 1771, figuraven dos conjunts de senyoriis situats a l'illa de Sardenya que la seua família havia heretat, anys abans, dels ducs de Gandia i dels ducs de Béjar. Per una banda, els coneguts com a Estats d'Oliva (Montagut, Anglona, Marghine, Osilo i Coghinas), que des de 1421 van pertànyer als Centelles, comtes d'Oliva, i després van ser heretats pels Borja, ducs de Gandia. D'altra banda, el ducat de Mandas, el marquesat de Terranova i la baronia de Sicci, heretats dels ducs de Béjar i que, segles abans (a partir del s. XIV), havien estat posseïts per una de les branques dels Carròs.¹⁷

16 Entre els palaus dels Osuna que passaren a altres mans, figuren, com és sabut, el dels Centelles d'Oliva i el dels Borja de Gandia. El primer fou desmantellat pels compradors, que obriren un carrer en el pati central. La venda posterior de peces arquitectòniques (sobretot a l'arquitecte danés E. Fischer) i l'enfonsament per abandó dels elements restants, consumarien la ruïna de l'edifici en les primeres dècades del segle XX. En canvi, el palau de Gandia tingué millor sort: la Companyia de Jesús el va adquirir i procedí, al llarg de molts anys, a la seua restauració.

17 Concretament, als descendents de Jaume Carròs i de Llúria, un dels fills de l'almirall Francesc Carròs i de Cruïlles. El senyoriu de Mandas fou atorgat en 1354 a Joan Carròs i de

Aquestes possessions, en conjunt, ocupaven el territori de més de cinquanta municipis actuals, aproximadament una cinquena part de Sardenya. La seua distribució era la següent:

1) Estats d'Oliva:

- **Ducat de Montagut (Monteacuto):** Ocier (Ozieri), Bantine, Pattada, Tula, Berchidda, Osidda, Nule, Alà, Oschiri, Ittireddu, Nughedu S. Nicolò, Buddusò.

Ruiffes (fill de Jaume) i al seu fill Joan Carròs d'Arborea la baronia de Terranova en 1420 (Sendra, 1998, 46).

- **Principat d'Anglona:** Nulvi, Bulzi, Perfugas, Martis, Sédini, Laerru, Chiaramonti.
- **Marquesat de Marghine:** Macomer, Borore, Bolotana, Bortigali, Silanus, Lei, Birori, Mulargia, Dualchi, Noragugume.
- **Comtat d'Osilo:** Osilo i Tergu.
- **Comtat de Coghinas:** la vila del mateix nom (avui desapareguda). Ocupava, més o menys, el territori dels actuals municipis de Valledoria i Santa Maria Coghinas.

2) Estats de Mandas i Terranova:

- **Ducat de Mandas,** dividit en tres departaments: Curatoria Seurgus (Mandas, Escalaplano, Gergei, Escolca, Serri, Villanovatulo, Orroli, Seurgus, Nurri, Donigala, Isili); Barbagia Seulo (Seulo, Esterzili, Sadali, Seui, Ussassai) i Barbagia Ollolai (Ovodda, Olzai, Lodine, Mamoiada, Ollolai, Fonni, Gavoi).
- **Marquesat de Terranova,** amb el port d'aquest nom (l'actual Olbia) i el territori circumdant.
- **Baronia de Sicci:** només l'aldea d'aquest nom (l'actual Sicci San Biagio, pertanyent al municipi de Dolianova).

Els Osuna havien adquirit aquestes possessions quan Sardenya ja es trobava sota el domini piemontés: la casa de Savoia havia adquirit la sobirania sobre l'illa en 1720, com a conseqüència de la Guerra de Successió espanyola. La Cort reial, resident a Torí, havia tolerat durant dècades el sistema feudal vigent a Sardenya, heretat dels dominis catalanoaragonés i espanyol i que els nous sobirans s'havien compromés a respectar en els tractats internacionals pels quals l'illa havia passat al seu poder. I les mesures reformistes, com les introduïdes pel ministre Bogino (que culminaren en 1771 amb la creació dels Consells Comunitaris, com a òrgans de representació directa dels vassalls davant la Corona), a més de ser tardanes, no posaven en perill el règim senyorial.

Els senyoriis sards dels Osuna, igual que a la resta de l'illa, conegueren les revoltes antifeudals que van esclatar a la fi del segle XVIII. Precisament, un natiu d'una vila pertanyent a aquests senyoriis (Ocier), Franciscu Ignaziu Mannu, fou l'autor de l'himne *Su patriotu Sardu a sos feudatarios*, també anomenat *La Marsellesa*

sarda, durant la revolta liderada per Giovanni Maria Angioy en 1795, després fracassada.

En 1820 fou promulgat l'*Editto delle Chiudende*, que permetia el tancament de terrenys de pasturatge que abans eren comunitaris i afavoria els interessos de la burgesia agrària i terratinent, en perjudici de la ramaderia. La mesura provocà la revolta dels pastors, sovint instigats pels mateixos nobles, que veien amenaçats els seus interessos per l'ascens de la burgesia.

Aquesta actitud dels feudataris va fer que la Corona pensara seriosament en l'abolició d'un règim que es considerava cada vegada més com el principal obstacle per al desenvolupament econòmic i social de Sardenya. La reforma va començar a concretar-se amb l'edicte reial de 1836, que abolia les jurisdiccions feudals. El govern piemontés, per a evitar conflictes amb els nobles i amb els governs austríac i espanyol (ja que la mesura era contrària al tractat de Londres de 1718, per la qual el regne de Sardenya havia passat als Savoia), va buscar una solució negociada amb indemnitzacions generoses, que al final van recaure sobre les espatles dels antics vassalls, ara ciutadans, en forma d'impostos.

Pel que fa a les possessions sardes dels Osuna, els Estats d'Oliiva, el ducat de Mandas i el marquesat de Terranova foren restituïts a la Corona, encara que el duc d'Osuna i els seus descendents podien conservar-ne els títols. Per a establir les indemnitzacions, es va crear una delegació reial per a determinar l'import dels drets feudals, que havia d'examinar les dades presentades pels senyors i les observacions presentades pels municipis.¹⁸ Bussa (1976, 17-32) examina el cas del marquesat del Marghine, i més concretament la localitat de Bolotana, en què l'informe de les autoritats municipals presentava xifres bastant inferiors a les exigides pel feudatari (15.630 lliures sardes enfront de 22.944, per un període de quinze anys). En general, la delegació va fer més cas als municipis, al·legant que en molts casos les exigències del senyor no estaven ben documentades o es tractava de prestacions suprimides amb l'abolició

18 Tiziana Moro (1996, 248-281) analitza els problemes que hagué de resoldre la monarquia dels Savoia per a l'abolició del feudalisme a Sardenya i els passos seguits per a la indemnització als feudataris.

de la jurisdicció feudal (p. e. llenya, presents, herba i palla per als cavalls del senyor, etc.).

Entre 1842 i 1843, els procuradors del duc d'Osuna, Cristoforo Terias i Pedro Porrúa Rosales, van negociar amb la corona savoiana el rescat de les possessions, obtenint per al duc una indemnització de 340.000 lliures sardes o el seu interès anual del cinc per cent (17.000 lliures), en el cas dels Estats d'Oliva, i una renda de 8.000 lliures pel rescat del ducat de Mandas, el marquès de Terranova i la baronia de Sicci.¹⁹

Amb aquest rescat acabaren les relacions dels Osuna amb Sardenya. Queda, però, l'immens llegat documental contingut en els arxius de la família. Milers de documents relacionats amb Sardenya, sobretot amb els Estats d'Oliva, però també amb el Ducat de Mandas i el marquesat de Terranova, romanen avui al Fondo Osuna de l'Archivo Histórico Nacional.²⁰ Una *Raccolta* o catàleg exhaustiu de documents microfilmats i digitalitzats, patrocinat per diverses institucions sardes, recull la documentació sobre el tema localitzada fins ara en diversos arxius espanyols i italians (Bussa, 2006).

---

19 V. ANGIUS, dins G. CASALIS, *Dizionario geografico storico-statistico-commerciale degli Stati di S.M. il Re di Sardegna*, vol. XIII, Torí, 1845, pp. 828-831.

20 Pel que fa als documents sards, el catàleg de Javierre (1957), encara que incomplet, presenta nombrosos documents relatius als estats d'Oliva, els estats de Mandas i Terranova i el marquesat de Quirra (que durant un temps va pertànyer als ducs de Gandia, però no va passar als Osuna).

BIBLIOGRAFIA

- ANGIUS, Vittorio, dins Goffredo CASALIS (1833-1854): *Dizionario geografico storico-statistico-commerciale degli Stati di S.M. il Re di Sardegna*, Gaetano Maspero libraj e G. Marzorati tipografo, Torí.
- ARCINIEGA GARCÍA, Luis (2001): *La Memòria del Ducat de Gandia i els seus títols annexos: redactada per Basilio Sebastián Castellanos per al duc d'Osuna (1851-1852)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia.
- ATIENZA HERNÁNDEZ, Ignacio (1987): *Aristocracia, poder y riqueza en la España moderna: la casa de Osuna, siglos XV-XIX*, Siglo XXI de España, Madrid.
- (1998): “La memoria construida: Nobleza y genealogía de la Casa y la Villa de Osuna”, dins *Apuntes 2*, núm. 2, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna, pp. 7-25.
- BELADIEZ NAVARRO, Emilio (1996): *El gran duque de Osuna: calavera, soldado, virrey, “un Girón”*, Prensa y Ediciones Iberoamericanas, Madrid.
- BLANCA CARLIER, José María (1996): “La Marina del Tercer Duque de Osuna”, dins *Apuntes 2*, núm. 1, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna, pp. 111-134.
- BUSSA, Italo (1976): “L'accertamento delle prestazioni feudali a Bolotana al momento del riscatto dei feudi”, dins *Quaderni bolotanesi*, núm. 2, Edizioni Passato e Presente, Bolotana, pp. 17-35.
- (2006): “La documentazione sugli Stati Sardi di Oliva”, dins *Quaderni bolotanesi*, núm. 32, Edizioni Passato e Presente, Bolotana (Nuoro), pp. 215-277 [Traducció posterior: “La documentació sobre els Estats Sards d'Oliva”, dins *Cabdells*, núm. 6, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2009, pp. 9-81].
- DÍAZ TORREJÓN, Francisco Luis (1998): “La Casa Ducal de Osuna durante la Guerra de la Independencia (1808-1814)”, dins *Apuntes 2*, núm. 2, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna, pp. 61-91.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, Manuel (1994): *Documentación medieval del*

- Archivo Ducal de Osuna (1257-1528)*, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, Manuel i Juan José IGLESIAS RODRÍGUEZ (coord.) (1995): *Osuna entre los tiempos medievales y modernos (siglos XIII-XVIII)*, Ayuntamiento de Osuna-Universidad de Sevilla, Osuna-Sevilla.
- JAVIERRE MUR, Aurea (1957): “Cerdeña en el Archivo de la Casa de Osuna”, dins *Archivo Storico Sardo*, xxv, fasc. 1-2, CEDAM, Padova, pp. 171-207.
- LA PARRA LÓPEZ, Santiago (2003): *Història de Miramar*, Ajuntament de Miramar, Miramar.
- MARICHALAR, Antonio (1930): *Riesgo y ventura del duque de Osuna: ensayo biográfico*, Espasa-Calpe, Madrid.
- MORANT DEUSA, Isabel (1978): *Economía y sociedad en un señorío del País Valenciano: el Ducado de Gandía (siglos XVIII-XIX)*, Instituto Duque Real Alfonso el Viejo, Gandia.
- (1984): *El declive del señorío: los dominios del Ducado de Gandía (1705-1837)*, Institución Alfonso el Magnánimo, València.
- MORO, Tiziana (1996): “Il riscatto dei feudi in Sardegna e la teoria del dominio diviso”, dins *Quaderni bolotanesi*, núm. 22, Edizioni Passato e Presente, Bolotana, pp. 248-281.
- NOZALEDA MATA, Manuel i Francisco LEDESMA GÁMEZ (1996): “La hacienda de la Casa de Osuna en el siglo XVI: historia de un mito”, dins *Apuntes 2*, núm. 1, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna, pp. 93-110.
- PARIAS SÁINZ DE ROZAS, María (1998): “La realidad económica: la constante de la tierra y sus reformas en el siglo XIX”, dins *Apuntes 2*, núm. 2, Fundación de Cultura García Blanco, Ayuntamiento de Osuna, pp. 27-59.
- SENDRA MOLIÓ, Josep (1998): *Els comtes d’Oliva a Sardenya*, Ajuntament d’Oliva, Servei de Publicacions, Oliva [Beca “Serafí de Centelles”, Associació Cultural Centelles i Riusech, 1996].
- (2005): “Il ducato di Osuna (Spagna)”, dins *Quaderni bolotanesi*, núm. 31, Edizioni Passato e Presente, Bolotana, pp. 223-243.

APROXIMACIÓ AL PAISATGE HISTÒRIC D'OLIVA: L'ESPAI URBÀ (I)

DAVID CALDES SÁNCHEZ
Llicenciat en Història

1. INTRODUCCIÓ

L'any 1936, durant els primers mesos de la Guerra Civil, un escamot d'exaltats va incendiar l'infortunat Arxiu Municipal d'Oliva. Des d'aquell moment, una gran part de la memòria del nostre poble va desaparèixer. La inexistència de fonts documentals, com a conseqüència, impossibilita treballar als historiadors. De fet, és veritablement difícil trobar al·lusions, dades i fets relacionats amb la nostra població en els manuals d'història de caràcter més general. Una qüestió condemnable perquè la història d'Oliva és fidel representativa del conjunt de la història valenciana. Una història amb continus daltabaixos, grandiloqüent unes vegades i desgraciada en altres. En qualsevol cas, una història difícil de precisar per aquella trista acció del 36.

La manca de documentació és un problema realment difícil de superar. Les dificultats són abundants i ens obliguen a buscar alternatives al registre escrit. Tot i això, moltes societats al llarg de la història no han produït grans fonts documentals perquè es basaven en la legitimitat de la paraula verbal i no escrita i, no per això, han estat ignorades pels historiadors. Els més desperts estaran pensant ja en els arqueòlegs i no van massa desencaminats. Però existeixen molts tipus d'arqueologia i de mètodes per a posar-la en pràctica. Una d'aquestes especialitzacions es coneix com "arqueologia hidràulica", l'àmbit natural d'estudi de la qual és l'espai on ens movem: el paisatge. El paisatge, cal matisar, humanitzat. Copsar la incidència de l'home sobre el seu entorn; com el crea, modifica i organitza; per què i quan ho fa; per quin motiu el conserva o destrueix; i un llarg etcètera és, a la fi, apropiat-se a la societat que protagonitza tals canvis i al seu temps.

El potencial de l'arqueologia hidràulica supera l'àmbit estrictament acadèmic. En estudiar els ítems del nostre entorn, el paisatge històric es converteix en una eina molt eficient per tal d'entendre'l i poder conservar-lo millor. El gran poder d'acció que té l'home actual ofega moltes vegades l'equilibri del medi, sovint per decisions precipitades i pensades únicament per a obtenir ràpids beneficis econòmics o d'altres de més superflus i efímers encara. Com a conseqüència, el paisatge es presta a un fort estrés i es posa en perill la seua coherència interna sense tenir en compte les estructures preexistents, les quals, pràcticament sempre, tenen segles d'antiguitat. La bona gestió del nostre entorn no és possible sense conèixer el seu passat.

Molts dels camins i caminals que sovint prenem per tal de fugir de l'asfixiant trànsit urbà poden ben bé tenir mil anys, alguns potser dos mil. El marge de pedra que veiem cada dia sense donar-li més importància, qui sap si en té vuit-cents. O la séquia més propera, que després de fortes pluges es converteix en el nostre centre d'atenció per uns minuts, cap la possibilitat que tinga uns mil dos-cents anys. La pregunta sembla inevitable i previsible: no és allò que ha sabut estar durant tants segles acomplint la seua comesa el millor informe de sostenibilitat? Conservar el nostre entorn, tanmateix, no significa evitar qualsevol modificació o canvi —això és utòpic i igualment insostenible—, sinó tenir en compte l'estructura bàsica i les diferents parts que el componen per a evitar forts impactes paisatgístics i mediambientals. No és un caprici. Es tracta del nostre patrimoni històric fossilitzat a peu de camp, en el qual interactuem cada dia sense ser pràcticament conscients.

Una improvisada modificació del paisatge ens condemnaria a una nova pèrdua de la nostra història i a la més que probable confusió identitària del territori i de la gent que l'habita. Una història que ha estat creada pel treball minuciós i constant de moltes generacions. Possiblement, la crisi econòmica que patim haja pogut frenar el ràpid procés d'especulació i canvis en el territori en el qual ens trobàvem. Potser siga un bon moment per a decidir si volem llegar a les generacions futures un medi ple d'història, sostenible, coherent i amb llargues perspectives de futur, o bé un paisatge despersonalitzat, fràgil o simplement inexistent com si li haguera botat foc un escamot d'exaltats.

2. L'ESPAI URBÀ

En primer lloc, cal advertir que separar l'anàlisi de l'espai urbà del rural pot ser un error de base en tractar localitats com Oliva. L'estreta relació dels seus pobladors amb el treball de la terra és una realitat indefugible que cal tenir en compte. Tot i l'advertència, hem decidit explicar-los en capítols separats per tal d'entendre'ls millor. De la mateixa manera, en aquest capítol diferenciarem l'evolució històrica del poble de l'anàlisi del Patrimoni Històric que ha sobreviscut al pas del temps.

Cal tenir en compte que l'espai urbà és més sensible als canvis que no el rural. Ho veiem cada dia. Les ciutats evolucionen, creixen i es transformen. D'altra banda, els canvis del paisatge rural solen tenir arrels més profundes i responen bé a processos més espaiats en el temps, bé a traumes socials molt forts. Els factors que poden alterar el paisatge poden ser tant polítics, militars, demogràfics, econòmics com socials, si bé allò que sovint determina un canvi bruscat en el panorama sol ser una o diverses decisions polítiques.

Per què Oliva és com és? La resposta cal trobar-la en el paisatge. I cal que ho diguem: el nostre és un paisatge molt i molt vell. Partim de la base que cada cultura o societat històrica ha adaptat el medi a les seues necessitats bo i deixant una empremta directa allà on s'ha desenrotllat. Cal esbrinar, doncs, quines han estat les motivacions que portaren els individus a crear un determinat tipus d'entorn, com aquest ha evolucionat i com ha arribat fins a nosaltres. En els temps actuals, on la destrucció i els canvis en el territori s'han succeït en un període excessivament curt de temps, provar d'entendre l'espai on ens desenvolupem és, no ens cansarem de dir-ho, una qüestió de vital importància.

El veïnatge amb un port natural rellevant ja des de l'antiguitat com el de Dénia (*Dianium*), la ubicació de la població a la vora d'un ramal de la Via Augusta que unia Dénia amb Xàtiva (*Saetabi*) i València (*Valentia*), afegit a la fertilitat de la seua terra ha fet d'Oliva, i el seu terme, un territori amb forta presència humana des dels albars de la història. Les diverses cultures que han habitat les costes valencianes han modificat de manera més o menys profunda l'organització i l'ús del territori. La versatilitat del terreny ha fet possible l'adequació als diferents requeriments històrics, tot mantenint un equilibri mil·lenari, ben cert transformat als darrers anys d'una manera preocupant,

però amb trets terriblement fossilitzats pel pas del temps que en fan del lloc un d'únic i de forta personalitat.

Evidentment, fins i tot abans de l'època romana, les persones no vivien en un medi totalment hostil i salvatge. De fet, alguns dels camins que connecten els nostres pobles i ciutats poden ser anteriors a la romanitat. Però, sens dubte, va ser l'arribada dels romans a les acaballes del s. III aC i la consegüent creació de ciutats i infraestructures el que domesticà l'entorn per primera vegada a gran escala. Un procés que anomenem "romanització". Una de les empremtes deixades d'aquella època i més recurrents per als historiadors són les centuriacions, és a dir, la creació d'espais de treball en forma de lots de terra assignades a colons i soldats llicenciats. Així i tot, per al cas Valencià, en concret l'Horta de València, els estudis realitzats no indiquen una correlació directa entre les centuriacions romanes i les posteriors remodelacions fetes pels musulmans a partir del s. VIII dC.¹ Els musulmans que arribaren a la Península creen un espai nou sense tenir en compte les velles i pràcticament abandonades estructures romanes precedents. Només les grans vies de comunicació, de la mateixa manera que en època romana, tingueren un pes important per a condicionar la ubicació dels grans nuclis de població islàmics.

El poblament del Xarq Al-Andalus² era bàsicament rural i s'organitzava sobre la base de tres graons jeràrquicament ben definits.³ En primer lloc, i al capdamunt de la resta, les ciutats o *madina*, centres del poder polític, cultural i militar de la societat andalusina. Al territori valencià podem dir que de ciutats només hi havia una: *Balànsiya* (València); tot i que llocs com *Dàniyya* (Dénia) o *Shatiba* (Xàtiva) podien ben bé exercir les mateixes funcions que la primera

1 E. GUINOT RODRÍGUEZ, "Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados", dins *Cristiandad e Islam en la Edad Media hispana* (XVIII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2007), Instituto de Estudios Riojanos, Logroño, 2008, p. 18.

2 El Xarc al-Andalus és la denominació àrab de l'est peninsular, que comprén els territoris actuals del sud de Catalunya, País Valencià, Múrcia i les Illes Balears.

3 A. FURIÓ I DIEGO, "Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana", dins *Territori i Societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*, vol. I, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1997, p. 133.

dins del seu espai d'influència. De la mateixa manera, d'altres més petites, com ara *Al-Sahla* (Alpont), *Al-Yazirat Suqar* (Alzira) o *Qulayra* (Cullera), exerciren un control similar —tot i que no sempre directe— en l'escalafó següent, els *hisn* o castells.

Hem de saber diferenciar la funció d'aquests castells islàmics dels seus homònims i coetanis feudals. El castell islàmic era el punt d'encontre de les diverses alqueries que residien al seu voltant, les quals el construïren i mantingueren de manera autònoma, bo i actuant —com sostenen les investigacions de Pierre Guichard i André Bazzana— com a lloc de refugi i d'ocupació esporàdica per a l'aljama⁴ i els seus ramats. Una cosa bastant diferent de com funcionaven els castells europeus medievals.

En darrer terme, la cèl·lula bàsica d'enquadrament per a la població andalusina era la *qarya* o alqueria. Es tracta de casalots autònoms, disseminats als voltants dels castells i vies d'aigua i formats per un nombre reduït de caps de família lliures i emparentats. Els límits d'aquestes alqueries van ser imprecisos, només definits per l'extensió del seu perímetre de conreu.⁵ L'única vinculació de la població rural amb l'Estat es feia mitjançant el pagament d'impostos. Per això, s'ha titllat encertadament la societat andalusina de tributària, a diferència dels camperols dels territoris cristians, lligats a fortes coercions feudovassallàtiques.

Per tant, els musulmans construïren i modificaren l'espai atenent a les seues necessitats culturals i als seus coneixements tècnics. Amb ells dugueren un "paquet cultural", no només pel que fa a la cultura agrícola, sinó també en el tipus de poblament i organització social. Un tipus de poblament dispers basat en grups reduïts, agnàtics i amb forts lligams familiars.⁶ Societat tributària, de base clànica i de refinada tècnica hidràulica són els trets més significatius i remarcables de la cultura islàmica instal·lada al territori valencià altmedieval.

D'aquesta manera, la disposició aparentment desgavellada dels pobles de la conca de la Safor s'origina arran de l'arribada de l'Islam

4 Normalment, l'aljama es relaciona o fa referència amb el conjunt d'alqueries assignades a un mateix castell (*hisn*).

5 E. GUINOT RODRÍGUEZ, *Agrosistemas del mundo andalusí...*, p. 4.

6 *ibíd.*, p. 3.

a la Península Ibèrica, als volts del s. VIII, però especialment durant el IX i el X, període de gran activitat migratòria des d'Àfrica cap a les terres del Xarq Al-Andalus. A la Safor no hi havia ciutats en sentit estricte. Sí que hi havia tres castells que organitzaven i enquadraven el poblament abans de la conquesta cristiana, tots tres sota la dependència de *Dàniyya* (Dènia), *Shatiba* (Xàtiva) o *Balànsiya* (València) en funció del context històric. El triangle el formaven el castell de Vilallonga, a l'interior orogràfic de la serra de la Safor; el castell de Bairén, al vessant nord de la plana del riu Serpis; i el castell de Rebollet, al vessant sud. Al voltant d'aquests, nombroses alqueries s'esventaven a una i altra banda del riu. De Rebollet, en depenien entre quinze i vint.⁷

Alqueries com Mediona,⁸ Molinell,⁹ Elca¹⁰ (Almuixic?),^{11*} Benirrama¹² (Benifarés?)^{13*} i l'Algar¹⁴ (Alfadali?),^{15*} ubicades a la meitat sud del terme actual d'Oliva, es despoblaren arran de la conquesta o posteriorment. D'altres subsistiren, com ara la Font d'en Carròs,

7 La migradesa de les fonts i la manca de consens entre diversos autors ens impedeix de ser més concrets.

8 F. B. MILLET PEIRÓ, *El castillo de Rebollet: historia y patrimonio*, Francisco Borja Millet Peiró, la Font d'en Carròs, 2009, pp. 24 i 45. S. CARDONA MIRALLES, "Erudició esparsa: recull d'articles breus de temàtica local", dins *Cabdells*, 7, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2009, pp. 208-209. DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1988, pp. 60, 137 i 142.

9 DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, p.140.

10 F. B. MILLET PEIRÓ, *El castillo de Rebollet...*, pp. 24 i 45. DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, pp. 130 i 137. J. SENDRA I MOLIÓ, "La toponímia urbana d'Oliva", dins *Actes del IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana-XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica* (Ontinyent, 29 i 30 de setembre i 1 d'octubre de 1995), vol. I, Comercial Denes, Paiporta, 1997, p. 19.

11 J. SENDRA I MOLIÓ, *La toponímia urbana d'Oliva*, p. 19.

12 S. CARDONA MIRALLES, *Erudició esparsa...*, p. 208.

13 F. B. MILLET PEIRÓ, *El castillo de Rebollet...*, p. 24. DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 137.

14 J. SENDRA I MOLIÓ, *La toponímia urbana d'Oliva*, p. 19.

15 S. CARDONA MIRALLES, *Erudició esparsa...*, p. 208.

(*) Diversos autors les anomenen sense relacionar-les. La majoria ens han arribat com a nom de partida rural. La proximitat entre elles, si més no adjacents, ens obliga a pensar que, en cas d'haver-hi existit, responen a un mateix nucli de població.

Beniflà, Potries, Rafelcofer, Bellreguard (Benirrugat?),¹⁶ l'Alqueria de la Comtessa o la mateixa *Aureba* (Oliva), nuclis actualment habitats. Però la resta patí la mateixa sort, com ara Ixber,¹⁷ Rebollet, Alcudiola,¹⁸ Alqueria dels Frares,¹⁹ Rafelsineu,²⁰ Rafal d'en Siscar²¹ i Rafalcohor.²² Les fonts són realment migrades. La localització de les alqueries desaparegudes és un obstacle difícil de superar, però la microtoponímia i la prospecció arqueològica ens poden donar algunes pistes de gran valor.

L'alqueria d'Aureba va nàixer vers el s. ix de la mà, segons alguns autors,²³ d'una tribu berber del nord d'Àfrica, dita *Awr.ba*, mot que derivaria en Aureba, Oriba i, finalment, Oliva.²⁴ Tot i això, l'origen del mot resta lluny d'estar clarificat. Hi ha la controvèrsia sobre si aquesta *Awr.ba* de què parlen les fonts del s. xii fa referència a Orba, població pertanyent a la Marina Alta, o bé a la nostra localitat. En qualsevol cas, es tracta d'una alqueria d'origen andalusí.

Tot sembla indicar que és al barri del Raval d'Oliva on s'ubicava el nucli primitiu de l'alqueria musulmana d'Aureba. El barri es troba enganxat a la banda nord-est del turó de Santa Anna —zona habitada del terme més propera a Rebollet— des d'on s'albira i es té ràpid accés a l'horta regada per les séquies de Rebollet i Comuna d'Oliva. A més, a banda de la particular disposició dels carrers, trobem dos

16 DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 140.

17 F. PONS FUSTER, *Aspectos económicos-sociales del Condado de Oliva (1560-1750)*, Publicaciones del Ayuntamiento de Oliva, València, 1981, p. 6. F. B. MILLET PEIRÓ, *El castillo de Rebollet...*, p. 24. DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, pp. 138 i 218.

18 Nucli conegut també com el Ravalet de Rafelcofer.

19 F. PONS FUSTER, *Aspectos económicos-sociales del Condado de Oliva (1560-1750)*, pp. 6 i 21. DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, pp. 139, 184 i 218. F. B. MILLET PEIRÓ, *El castillo de Rebollet...*, p. 24.

20 DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 139.

21 F. B. MILLET PEIRÓ, *El castillo de Rebollet...*, p. 24. DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 140.

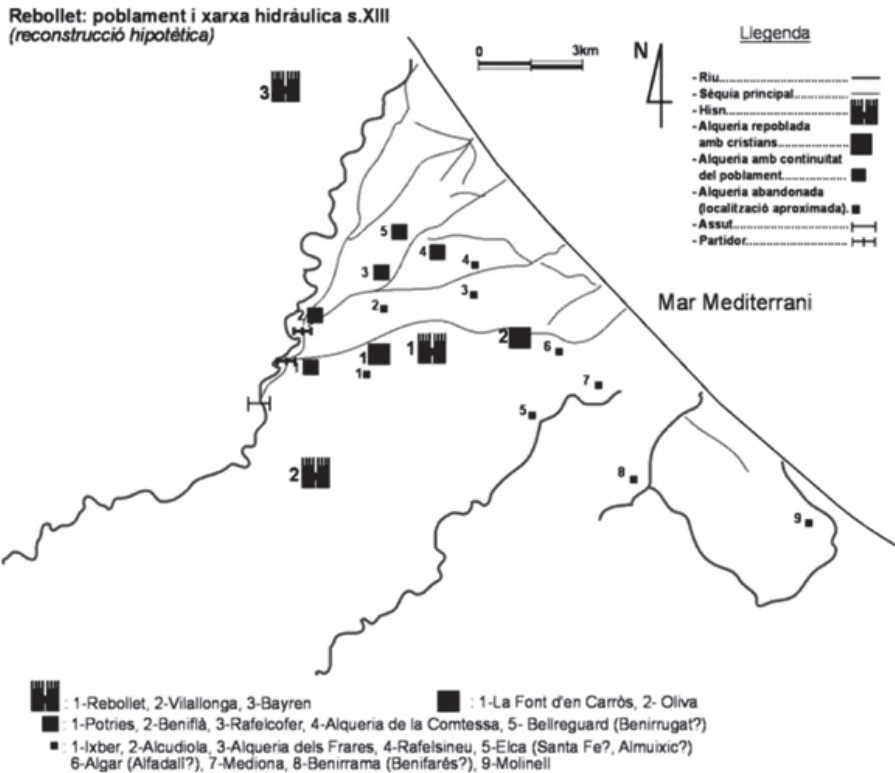
22 Ídem.

23 V. C. NAVARRO OLTRA, "Sobre el topònim *Awr.ba* del districte de Dénia islàmica", dins *Cabdells*, 6, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2009, pp. 115-132.

24 DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 130.

elements que ens ajuden a pensar en aquesta direcció, com ara la presència d'una mesquita i un seguit de pous al seu voltant, el més emblemàtic dels quals és el pou d'Alzina. Gràcies a la particularitat i la genuïnitat dels carrers de Sant Isidre, Pou d'Alzina i la Hoz podem especular amb la possibilitat que la zona vella del Raval fóra el lloc primigeni d'Aureba.

Si bé Aureba restava lluny de representar un espai pròpiament urbà durant l'època andalusina —recordem que només València, i potser Xàtiva i Dénia, podien ser considerades vertaderes ciutats—, sí devia estar intensament poblada. Hi ha diversos motius per a pensar que, juntament amb la Font d'en Carròs, era l'alqueria més gran de l'aljama de Rebollet. Ambdues van ser les úniques alqueries que aolliren cristians després de la conquesta. Cal incidir en la proximitat del castell. Només hi havia 2.500 metres de distància entre Rebollet i la mesquita ubicada al barri del Raval d'Oliva. De fet, la

presència d'una mesquita és simptomàtic d'un considerable nombre d'habitants. D'altra banda, la disponibilitat d'aigua és el condicionant primer que cal tenir en compte a l'hora d'estudiar un centre de poblament islàmic. A l'alqueria d'Aureba la presència d'aigua era considerable i major que en altres indrets propers, gràcies als pous i les séquies naturals o artificials que es construïren. Pels mateixos motius, la Font d'en Carròs compartiria amb Oliva una posició destacada, si no preeminent, sobre el conjunt d'alqueries de Rebollet a les vespres de la conquesta.

Tant el procés de romanització com el d'islamització del paisatge valencià van ser llargs i espaiats en el temps. La primera cesura brusca es produeix arran de la conquesta cristiana (1238). En molts territoris del nou Regne de València no es va poder prescindir de la població musulmana,²⁵ la qual, deu anys després de la conquesta, acabà per revoltar-se. El líder de la revolta va ser al-Azraq, conegut com *el Blau*, i l'epicentre dels esdeveniments la Vall de Gallinera. A pesar de la feblesa del repoblament cristià a les comarques de la Safor i la Marina durant els primers moments posteriors a la conquesta, després de la revolta el procés de "feudalització del paisatge" s'intensificà i es posà definitivament en marxa. El nou model de poblament, consistent en la concentració de la població en nuclis compactes d'habitatge, va facilitar un control més efectiu de la població per part de les autoritats del moment. El paisatge andalusí va entrar en una profunda crisi que no va poder mai superar.

Oliva acollí aleshores els musulmans de les alqueries que hi havia fins a la carena muntanyenca de les Muntanyetes. Camarena²⁶ documenta una ordre reial de 1290 que obligà els seus habitants a l'abandó de les seues cases per a ser traslladats al barri del Raval. Al mateix temps, pobladors cristians vinguts de tot arreu anaven instal·lant-se al costat de la nova parròquia de Santa Maria. Les viles cristianes van ser una veritable torre de Babel als inicis, però el pes dels repobladors catalans —provinents en la majoria de les

25 Llevat de les grans ciutats i hortes més riques, com les de València o Alzira, on els musulmans sí que van ser expulsats de les seues terres.

26 DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 157.

comarques centrals del Principat—²⁷ va decantar definitivament la balança cap al català com a llengua dominant a la comarca i al conjunt del litoral valencià. Va ser la llengua de la justícia, del poder, de la cultura i, en gran mesura, també la del carrer.

A banda del procés de concentració, els musulmans restaren separats dels colons cristians en barris extramurs, als anomenats raval, tot produint així un tipus d'assentaments basats en viles mixtes, ben bé antagoniques, separades sovint no només per una muralla, sinó també per la llengua, la religió, els costums i fins i tot les lleis, ja que en molts casos les comunitats musulmanes pogueren mantenir la seua organització administrativa i religiosa bàsica “sicut in tempus sarracenorum”²⁸ (com en temps de sarraïns), tot mantenint les seues pròpies institucions civils i religioses: consell d'ancians, cadí, alfaquí... A més a més, les autoritats andalusines, els intel·lectuals i la classe acomodada van ser expulsats del territori durant el procés de conquesta, de tal manera que el cap del cos social andalusí va ser esborrat des dels inicis. Al nou Regne de València romangueren els camperols, ramaders i artesans. En resum, la població mudèjar es va veure reduïda a una base rural però majoritària al camp valencià.

Amb el procés de concentració i segregació de la població es creava un nou tipus de paisatge més acord amb el marc cultural europeu de l'època, però en un territori de llarga tradició islàmica i poblat en gran part per musulmans. Un fet que condicionarà de manera definitiva el nostre paisatge.

Al s. XIV el tímid procés de feudalització iniciat la centúria anterior s'intensificà. Un flux continuat de gent arribà de tot arreu a les terres guanyades a l'Islam. La crisi baixmedieval, i més concretament la pesta negra de 1348, no va afectar greument la nostra terra. El País Valencià representava encara un “espai buit” i l'impacte de les mortaldats no es va fer de notar com en altres indrets d'Europa.

Durant aquest segle, la construcció a Oliva de la muralla primitiva responia a un augment demogràfic i el perill constant que suposava

27 E. GUINOT RODRÍGUEZ, *Els fundadors del regne de València: repoblament, antroponímia i llengua a la valència medieval*, vol II, Tres i Quatre, València, 1999, p. 189.

28 H. KIRCHNER (ed.), *Por una arqueología agraria: Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, BAR International, Oxford, 2010, p. 191.

el bel·ligerant Regne de Castella. El fet destacable rau en l'itinerari seguit per la muralla, la qual s'adequa als carrers existents i no a l'inrevés, fet que demostra la major antiguitat d'aquests. Aquesta solució urbana contrasta amb la disposició de moltes de les viles valencianes creades posteriorment a la conquesta, en les quals s'organitzà l'espai urbà de manera ortogonal, amb carrers radials al voltant de les places i parròquies circumdades per muralles de línies més bé geomètriques. A poc a poc, Oliva esborrava l'empremta de l'època anterior i anava prenent forma, a la seua manera, de vila cristiana.

Al s. xv, Oliva i la comarca de la Safor van viure un període de fort creixement econòmic i demogràfic. L'any 1449 Oliva es va desvincular definitivament de Rebollet. De lloc agregat es va convertir en comtat independent. El rei Alfons el Magnànim va agrair, d'aquesta manera, a Francesc Gilabert de Centelles, aleshores senyor de la baronia de Rebollet, els serveis prestats durant les campanyes italianes. Es tracta d'un signe inequívoc del creixement i la maduresa que havien assolit no només la vila d'Oliva i la conca de la Safor, sinó el conjunt del regne de València que, a la fi, s'aconseguí repoblar i posar en funcionament el seu potencial econòmic. Val a dir que els primers símptomes d'una consciència nacional valenciana comencen tot just ara, a recer de l'esplendor econòmic i cultural, del pes polític assolit en el conjunt de la Corona d'Aragó i de l'entesa del Regne amb la dinastia Trastàmara.

A pesar de la forta presència mudèjar al s. xv, Oliva assolia definitivament l'aire de vila cristiana. Monopolis senyorials, muralles, una economia galopant basada en els canyamelars i un seguit d'edificis pertanyents a les autoritats feudals ocultaven l'antic aspecte islàmic. El barri de la Vila cresqué fins a sobrepassar els espais murallats d'una manera similar a com ho feren els espais de conreu, que guanyaren terreny a l'erm mitjançant la millora i eixamplament del sistema de regadiu. La muralla que envoltava la vila va quedar-se menuda i les cases començaren a amuntegar-se extramurs, de manera que per al s. xvi era pràcticament inservible i es construí una de nova.²⁹ Deixant de banda els matisos, és també el període

29 J. F. PARDO MOLERO, *La guerra i els cavallers: els Centelles, el Comtat d'Oliva i la defensa*

en el qual les inversions senyorial es destinaren a la millora de la productivitat agrícola, que aleshores passà d'una basada en el policultiu i, diguem-ne, de subsistència i rendista, a una de caràcter comercial gràcies al conreu de la canyamel.

La major grandària perimetral de la Vila respecte del Raval no ens ha de dur a equívocs. La població musulmana va ser majoritària fins al mateix moment de l'expulsió. Dins de la Vila hi havia horts i espais oberts, molins i edificis pomposos que la diferenciaven, en termes de qualitat de vida, dels espais estrets i de l'alta densitat de població que representava el Raval. De fet, a la Vila estaven ubicats els principals organismes de poder i el gruix dels monopolis senyorial, com ara molins, forns, trapigs, almàsseres, carnisseries, portes i un extens etcètera. Un exemple és el palau comtal dels Centelles, construït el s. xv; o l'enginy sucrer, construït el s. xvi.

La canyamel va necessitar d'una complexa infraestructura basada en construccions de trapigs (s. xv) i enginys (s. xvi) per a la transformació de la canya en sucre. Els enginys sucres suposaren un avantatge tècnic considerable respecte dels trapigs, ja que no utilitzaven la força animal sinó la hidràulica, més eficient i productiva per a moldre les canyes. La introducció d'aquest cultiu l'any 1413 va enlairar l'economia local i, de retruc, llurs comtes, que en alguns casos, com el de Serafí de Centelles, van ser protagonistes de primer ordre en la vida social, política i militar del Regne.

Aquesta maduresa econòmica i social es va veure frenada al s. xvi per dos grans motius: per una banda, l'esclat de la revolta de les Germanies; i, per l'altra, els atacs de pirateria que assolaren les costes valencianes durant dècades. Com diu Pardo Molero, "l'època de l'or va portar a la del ferro".³⁰ El paisatge, aleshores, es transformà novament per a donar resposta a la nova situació d'instabilitat.

Arran de la revolta agermanada, la població musulmana del Raval va ser batejada a la força per una multitud enfurismada, a les vores de les séquies amb graneres i rams de murta. Aquest acte de ràbia i violència dels revoltats va dur posteriorment la controvèrsia

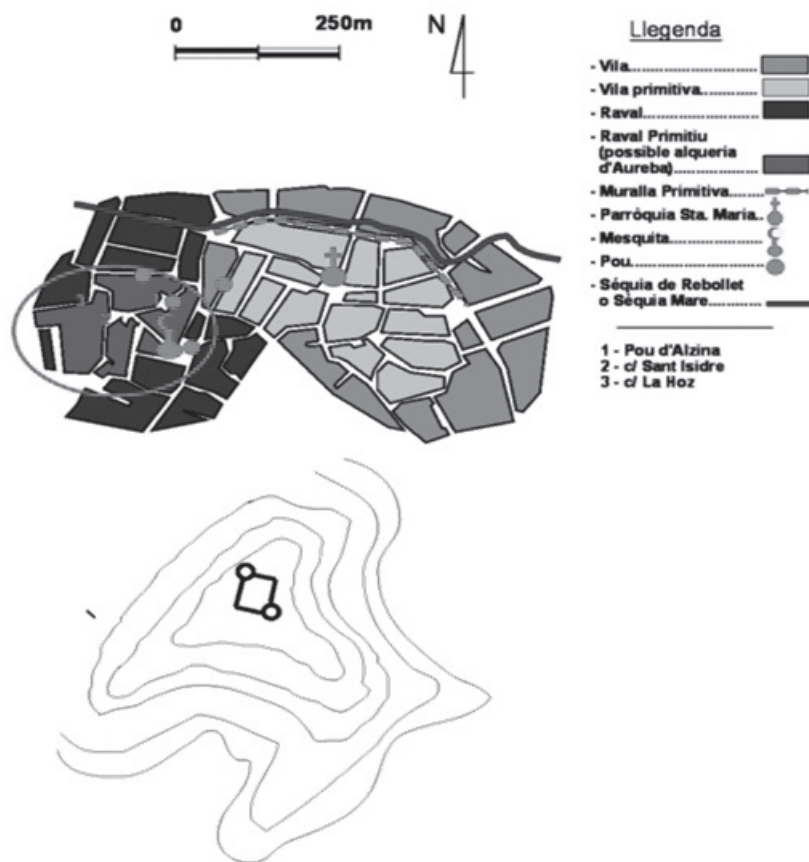
---

del Regne de València, CEIC Alfons el Vell-Associació Cultural Centelles i Riusech, Gandia, 2011, p. 71.

³⁰ *ibíd.*, p. 34.

a les autoritats eclesiàstiques i senyorial, que en arribar la pau debateren si els bateigs eren vàlids o be devien restar anul·lats per la manera en què es van fer. Es decidí, per ordre imperial de 1525, la validesa del sagrament, perquè els agermanats els van donar una alternativa al bateig: la mort; fet pel qual va ser una decisió presa, en última instància, “lliurement” pels musulmans.³¹

Oliva. ss.XIV-XV

Conseqüència d'açò, la mesquita del barri del Raval va ser reconvertida en església cristiana, l'actual parròquia de Sant Roc. Amb

31 A. FURIÓ I DIEGO, *Història del País Valencià*, Tres i Quatre, València, 2001, p. 241.

la conversió del temple islàmic en una església catòlica s'acabava teòricament la dualitat Vila-Raval en qüestions de fe. Malgrat les conversions i els continus intents d'evangelització, els musulmans continuaren practicant la seua religió en la intimitat, tot aïrant les autoritats eclesiàstiques i fent vertaderament frustrant la missió de la nova parròquia de Sant Roc.

Durant aquest temps, l'antiga muralla del s. XIV havia quedat, com avançàvem abans, obsoleta i inservible en restar confosa entre el mar de cases que brollaren als seus voltants. La por als actes de pirateria barbaresca, a la qual s'afegia el descontentament general dels musulmans batejats, obligaren el comte Serafí de Centelles i Riu-sech a finançar la construcció d'una nova muralla (1529-1530). El nou mur era de menor alçada que l'anterior però considerablement més gruixut, bo i adequant-se als nous sistemes d'armament de guerra, en especial, de l'artilleria.³²

Anys més tard, es construïria el castell de Santa Anna, enllestint entre els anys 1543 i 1544 per les mateixes motivacions que la muralla nova, de manera que "Serafí va fortificar Oliva amb murs, i el seu nebot Francesc va fortificar els murs amb una fortalesa".³³ El paisatge acabà militaritzat, amb una muralla adequada als nous temps, una fortalesa imponent ben armada i sentinelles vigilant la costa des de les torres de guaita. Oliva es va convertir en una de les viles millor defensades del Regne.

El fracàs de l'evangelització de la població del Raval —en línia amb la resta de la comunitat morisca valenciana— va dur la situació fins a l'extrem de decretar l'expulsió dels moriscos l'any 1609. L'efemèride colpí més fortament les contrades com Oliva, on la població morisca representava més del cinquanta per cent del total. Pons Fuster³⁴ ha calculat que al barri del Raval, l'any 1606, hi havia

32 J. F. PARDO MOLERO, *La guerra i els cavallers...*, p. 71.

33 *ibíd.*, p. 81.

Traduït de: "Munivit muris Seraphinus Olivam, Franciscus muros muniit arce nepos. Muris ille quidem speciosam facit ab iste formidandam hosti reddit it ac stabilem erectae turres et moenia. Anno Christi MDXLV" (Placa lapidària del castell de Santa Anna, que commemorava la seua inauguració).

34 F. PONS FUSTER, *Aspectos económicos-sociales del Condado de Oliva (1560-1750)*, p. 10.

479 focs o cases habitades, mentre que l'any 1610 només en quedaren cent. Des d'aleshores, Vila i Raval no es diferenciarien més per motius religiosos, és ben cert, però sí per motius de renda o de poder adquisitiu. De fet, els vilans de més baixa condició aprofitaren l'ocasió per a trobar una llar assequible a l'altra banda de la muralla, els quals foren secundats per immigrants que buscaven les avantatjoses disposicions de les noves cartes de poblament.³⁵

L'intent de solucionar un problema bàsicament social o, en aquest cas, religiós, va comportar un altre de més complexa i difícil solució: l'econòmic. L'expulsió de 1609 no va significar només la despoblació quasi total del barri del Raval, sinó la desfeta de l'activitat bàsica de l'economia del comtat —la canyamel— i de la mà d'obra més rendible —la morisca. Les rendes senyorials davallaren fins a assolir nivells irrisoris. Carrers i cases buides, camps sense conrear i un seguit de calamitats epidèmiques i climàtiques van deixar un panorama desolador a Oliva i la comarca de la Safor. Un brutal daltabaix que no es va poder superar fins a ben entrat el s. XVIII, i encara el XIX, moment en el qual s'aconseguí recuperar el nivell econòmic i demogràfic anterior a l'expulsió.

Un altre episodi, la Guerra de Successió (1701-1714), va transformar novament la vida i fesomia del poble. La derrota del bàndol austriacista, l'abolició fulminant dels furs i la implantació del Decret de Nova Planta va convulsar tot el país i, per descomptat, també la nostra població. Felip V va dictaminar l'enderroc de la muralla i el desarmament del castell de Santa Anna com a càstig a la població que havia mostrat fidelitat a Carles d'Àustria. Al mateix temps, implantava les lleis castellanques als territoris de la Corona d'Aragó. Els valencians perdien així, per primera vegada, el marc polític implantat pel mateix Jaume I cinc segles abans. Així que, podem dir, l'Oliva que ara coneixem és també aquesta d'herència borbònica, desarmada, privada de la muralla i, a la fi, unida físicament.

Després de la guerra, Oliva va viure altres períodes de creixement econòmic amb uns impactes clars en el paisatge: a les darreries del s. XIX, de la mà de la taronja; als anys 60 del s. XX, amb l'arribada del turisme i l'economia de serveis; i, finalment, els anys

---

35 *ibíd.*, p. 109.

a cavall entre els ss. xx i xxi, amb el procés d'especulació immobiliària. Diversos barris, com ara el Pinet, Sant Francesc o l'Eixample, es crearen d'una manera compacta i racional als inicis. Arran de la recuperació econòmica de la postguerra civil a les acaballes dels anys 50, l'espai rural s'anà farcint d'urbanitzacions i polígons industrials. El primer barri allunyat del nucli històric va ser la platja de Pau Pi. A les dècades posteriors, tant les urbanitzacions de muntanya com les de litoral han tacat el conjunt del territori, modificant el paisatge i malbaratant una evolució lineal de concentració de la població de, si fa no fa, vuit-cents anys d'antiguitat. No obstant això, la millora en equipaments, de les condicions de vida i higiene, i també el desenvolupament dels transports, han convertit els nostres pobles en petites ciutats modernes i cosmopolites.

Hem deixat per al final del capítol la descripció i l'anàlisi dels elements paisatgístics que han sobreviscut als avatars dels dos últims segles. Lògicament, un gran nombre es localitzen als barris de la Vila i el Raval i ja han estat anomenats anteriorment. Classificarem els ítems urbans de la manera següent: elements econòmics; elements de govern o d'autoritat; elements militars; elements de comunicació; elements religiosos; i, per últim, elements de sociabilitat i folklore.

- Econòmics

Hem de valorar per damunt de la resta la séquia de Rebollet. Es tracta d'un canal d'aigua antiquíssim, construït per les tribus berbers als volts dels ss. ix i x i segurament el producte de l'acció humana més vell de la localitat. La séquia va condicionar el primer assentament humà estable del que ara és Oliva i no per casualitat. Els primers pobladors musulmans veieren en el desnivell de la muntanya de Santa Anna un lloc idoni per a instal·lar-se, per damunt de la línia de rigidesa de l'aigua, a tocar de la rica terra de la planura regada per la séquia i ben a prop de la complementària terra de muntanya. Una zona prototípica dels assentaments humans andalusins que tenien l'aprofitament dels recursos disponibles com a primera de les necessitats.

Durant segles, la vida a Oliva va transcórrer al voltant de la séquia. Després de regar partides del terme de Potries, la Font d'en Carròs i Oliva, la séquia entra al Raval pel carrer de Sant Vicent,

antigament conegut com de l'Abeurador, nom que indica l'ús pecuari que va tenir en aquest punt. Dins de la Vila, el recorregut s'inicia pel carrer de les Moreres. Aquests arbres, bàsics per a l'antiga indústria sericícola de la població, es cultivaven a una i altra banda del canal d'aigua. El treball de la séquia de Rebollet continuava uns metres més endavant, en arribar a la plaça de la Bassa, lloc on un petit canal de reg es desviava per a regar l'Hort del Palau, mentre que el gruix del cabdal era aprofitat pel molí i l'enginy sucrer. Tant l'enginy com el molí són elements arquitectònics d'un alt simbolisme pel que fa a la història de l'economia local.

La toponímia urbana ens informa, d'altra banda, de les activitats artesanals i econòmiques que es practicaven dins del perímetre urbà. Els noms referents a oficis presenten clares diferències entre la Vila i el Raval. A la primera se n'han trobat tres: la plaça de l'Apotecari, nom en què era coneguda la plaça de la Bassa al s. XVII, el carrer de la Comare, i el carrer de l'Hospital, oficis d'un alt prestigi social. Alguns topònims han desaparegut, com per exemple el Forn de la Plaça Enrajolada, actual plaça de l'Església.

Per la seua banda, al Raval, els topònims fan referència a oficis artesans i de més modesta consideració, com ara el carrer dels Cistellers, el de la Caldereria o el de la Gerreria. Aquesta nomenclatura recorda la tradicional agrupació dels gremis en llocs concrets de les ciutats i pobles; un fenomen habitual a l'Europa de l'Antic Règim.

- De govern o autoritat

Pel que fa als elements de govern o autoritat, en són tres i es localitzaven lògicament també a la Vila. En primer lloc, cal destacar el palau comtal dels Centelles, seu dels comtes quan residien a Oliva, normalment períodes curts de temps atés el caràcter itinerant de la cort feudal. L'absentisme va ser una constant amb els últims Centelles, els Borja, i en especial els Osuna. De tal manera que, per al XVIII, el palau era un espai deshabitat i abandonat, però que en el moment de major esplendor va ser un edifici ricament abillat i de força rellevància en el conjunt de l'arquitectura valenciana.³⁶ L'edifici ha estat espoliat i arrasat de la memòria col·lectiva d'una

36 A. ESTEVE I BLAY (coord.), *El Palau dels Centelles d'Oliva: recull gràfic i documental*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 1997.

manera descoratjadora. Sens dubte, es tracta d'una de les pèrdues patrimonials més importants que ha patit el nostre poble.

D'altra banda, entre el palau i la parròquia de Santa Maria hi havia la Cort del Governador, mentre que uns metres més avall, en l'actual plaça de l'Ajuntament, hi era la Presó, adjacent a l'antic Hospital.³⁷ Suposem que l'actual ajuntament devia ser on s'ubicava la Casa de la Vila, seu del govern municipal abans de la Guerra de Successió.

- Militars

Dels elements de caire militar cal destacar el Castell de Santa Anna, tot i que en realitat es tracta d'una fortalesa. Les línies arquitectòniques que posseeix, definides per la seua funció estrictament militar, fa que siga ben visible des de la llunyania, però a mesura que ens acostem sembla camuflar-se i desaparèixer del camp visual, tot per tal de dissuadir primer i protegir-se després d'un hipotètic assalt enemic.

Un tret típic de les construccions militars renaixentistes i, per descomptat, també del Castell de Santa Anna, consisteix en traure profit i defensar-se a l'hora d'un atac amb artilleria. Les característiques del baluard són: "la fermesa dels seus murs i la seua original concepció arquitectònica" que el "converteixen en una de les mostres més interessants de l'arquitectura militar valenciana del Renaixement".³⁸ Protegir Oliva front la pirateria barbaresca, donar un colp d'efecte a l'agitada població del Raval i desmoralitzar per complet els agermanats vençuts. La comesa de la fortalesa va ser molt important, com veiem, durant el període de transició de l'Edat Mitjana a la Modernitat.

Malgrat tot, no és l'únic element de defensa militar de la ciutat. Tot i la desaparició total de la muralla, encara podem trobar indicis del recorregut que feia fins al s. XVIII conservats en forma de topònims. Així, tret de les dues torres restaurades (l'una, a l'actu-

37 DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 22.

38 J. F. PARDO MOLERO, *La guerra i els cavallers: els Centelles, el Comtat d'Oliva i la defensa del Regne de València*.

al carrer de les Torres; i l'altra, al carrer de la Comare),³⁹ diversos noms de carrer, com el dit de les Torres o el de la Muralla (actual carrer Abadia) recorden el seu recorregut. D'altra banda, quatre de les cinc portes d'entrada a la Vila han desaparegut fins i tot de la toponímia urbana, com ara la Porta del Mar (actual encreuament del carrer Major amb l'avinguda de Loygorri), la Porta del Molí (actual intersecció del carrer de l'Enginy amb la N-332), el Portal del Pi (carrer de Sant Cristòfol) i el Portalet del Palau (carrer de la Comare). Només la Porta del Raval, coneguda com el Portalet de la Verge Maria, perviu entre nosaltres.

El darrer element militar del qual queden vestigis és la torre de guaita. En aquest cas, es troba fora del perímetre urbà, quasi a tocar de mar, tot just on la séquia de Burguera connecta amb la Vall de les Fonts. El lloc se'l coneix com a Clot de la Torre i és molt probable que, en el futur proper, i com la majoria de topònims històrics, siga només el nom el que es conserve. L'avançat estat de deteriorament en el qual es troba fa difícil la seua supervivència. Així i tot, les torres de guaita eren construccions menudes i austeres, vitals per a l'estratègia de defensa contra la pirateria barbaresca del s. XVI. Un seguit d'aquestes torres farcién el litoral valencià i part del català, des d'Oriola fins a l'Ebre,⁴⁰ la qual cosa palesa la seua importància per a la seguretat de les poblacions costaneres de la Corona.

- De comunicació

Per ordre d'importància cal destacar la via que uneix Dénia amb Xàtiva i Gandia. Amb la conquesta cristiana, aquesta via d'orígens prehistòrics va ser declarada camí reial "public e comu de tots"⁴¹ i, per tant, de lliure circulació per a persones i bestiar, exempts de qualsevol exigència o taxa senyorial. D'aquesta manera, en arribar des de Dénia al nucli urbà d'Oliva, fa un semicercle tot seguint l'exterior de l'antiga muralla fins a arribar al Raval, lloc des

39 Torreó del Palau.

40 DD.AA., *Iniciación a la historia de Oliva*, p. 179.

41 A. FURIÓ I DIEGO, *Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana*, p. 158.

d'on prosseguia el seu camí direcció a Xàtiva o a Gandia. Aquest semicercle contrasta amb la rectitud que presenta la via abans i després del seu pas per Oliva, el qual pot ser explicat a tall d'hipòtesi de la manera següent:

La muralla primitiva de s. XIV va ser construïda en un període on els mecanismes econòmics del feudalisme encara no podien aplicar-se, en la seua magnificència i plenitud, sobre un espai de dimensions reduïdes com ho era el primer recinte de la Vila, de caire —com hem copsat— amplament islamitzat i discretament repoblat de cristians. D'aquesta manera, durant el Tres-cents, el camí corresponia a l'actual carrer Major i després seguia el mateix itinerari que la séquia de Rebollet, la qual, mancada encara dels monopolis senyorials, així com de l'ús sericícola i dels canyamelars (tots ells arribats al s. XV), seguia també un itinerari extramurs. La via formava així un semicercle molt menys assenyalat que el del s. XVI, la qual cosa suggereix que en els seus orígens devia ser, sinó totalment rectilínia, sí abastament menys sinuosa, només destorbada per tal d'adaptar-se al recorregut que feia la séquia Mare al seu pas per Oliva. El creixement de la Vila i de l'economia agrícola prengué impuls amb la introducció de la canyamel, la construcció del molí durant el Quatre-cents i de l'enginy sucrer durant el Cinc-cents, van ser ubicats estratègicament fora de la muralla en un lloc amb fort desnivell del terreny.⁴² Amb posterioritat, els atacs de la pirateria barbaresca s'intensificaren, de manera que els comtes d'Oliva hagueren de protegir els seus interessos amb la construcció d'una nova muralla. Les cases, la séquia i el molí restaren dins per ser propietat dels senyors comtes, mentre que el camí Reial, que continuava sent prerrogativa directa de la Corona, s'hagué de modificar per tal d'adaptar-se al creixement del perímetre murallat de jurisdicció senyorial.

Malgrat tot, no és l'única via de comunicació important per al poble. Els coneguts com a "camins vells" unien les poblacions properes i van ser vitals per als intercanvis i el comerç comarcal. Camí vell de Pego, camí vell de Dénia, camí vell de Gandia, camí de la Font d'en Carròs, camí de la Calçada, camí Vell de Piles i, per últim, el camí a la Mar. Tots ells demostren que Oliva ha actuat històricament com a cruïlla de camins al sud del riu Serpis.

⁴² Actual carrer de l'Enginy.

- Religiosos

Les parròquies eren, a banda de lloc de culte, l'esgraó bàsic d'organització de la població en qüestions administratives. En primer lloc, ja sabem quan i per què la mesquita es va convertir en església i també quina va ser la seua principal comesa: l'evangelització dels habitants del Raval. Des d'aquell moment, el poble no es dividí més entre cristians i musulmans, sinó entre cristians vells i cristians nous o "retallats". La desconfiança mantinguda entre els habitants d'una i altra banda de la muralla no va acabar amb el decret d'expulsió dels segons el 1609, ni tampoc arran del seu enderroc al s. XVIII. Vila i Raval o, el que és el mateix, parròquia de Santa Maria i parròquia de Sant Roc, continuaren dividint la població per motius de renda o posició social.

A banda de les parròquies, hi havia un seguit de convents i ermites dins de la població. L'edifici de la presó del s. XVII era el lloc on estava el primitiu convent de les Monges Clarisses, popularment conegudes com *les Monges Tancades*. D'altra banda, en l'edifici que ocupa l'actual col·legi de Rebollet, s'assentava el convent nou de Santa Maria del Pi, molt a prop de la Porta del Molí. A més a més, als afores de la Vila hi havia la Raconada de les Ermites, mentre que al Raval trobem, l'ermita de Sant Antoni i l'ermita de Sant Vicent, la més característica de la ciutat. Es creu que el patró dels valencians, Sant Vicent Ferrer, va predicar en aquest lloc en un dels seus viatges cap a Dénia, la qual cosa explica la nomenclatura i ubicació d'aquesta ermita. Com a últim tret destacable, Josep Sendra i Molió⁴³ ha copsat com els noms hagiogràfics dels carrers es concentren majoritàriament al barri del Raval, probablement per a esborrar els vestigis islàmics i, tal vegada, per a inculcar als seus contestataris habitants el missatge de les autoritats eclesiàstiques.

- De sociabilitat i folklore

La sociabilitat i el folklore tenia lloc principalment a les places. A Oliva n'hi ha de significatives, com ara la plaça de Sant Roc, antigament

43 J. SENDRA I MOLIO, *La toponímia urbana d'Oliva*.

coneguda com plaça del Pou, o la coneguda com plaça de l'Església, abans plaça Enrajolada, segurament la més important de la localitat en èpoques passades. Hi havia també una plaça de Fora, nom amb què era coneguda l'actual plaça de Sant Doménec al s. xvii, en contraposició a la de dins, segurament l'Enrajolada, ubicada intramurs.⁴⁴ D'altra banda, la plaça on se situa l'ajuntament era coneguda anteriorment com l'Empedrada, a pocs metres de la plaça de la Bassa.

Uns altres llocs de reunió i sociabilitat, en aquest cas, de preeminència femenina, eren els pous d'aigua. Al s. xvii n'hi trobem tres a la Vila: un, a la plaça de l'Ajuntament; un altre, a la de la Bassa; i el darrer, al carrer de Sant Cristòfol. Mentre que, al Raval, els més destacables són, per una banda, el de la plaça de Sant Roc, tot just a la porta de l'església (hui tapat i esborrat de la memòria col·lectiva), a pocs metres d'aquest, el pou d'Alzina, el qual conserva força bé la seua fesomia en un entorn poc agredit pel pas del temps, el pou de la Casa Abadia i les fonts dels carrers de Sant Isidre i Serrans.

La importància de les places i els pous com a lloc de sociabilitat per a la comunitat és un fet incontrovertible. Eren llocs on la comunitat reforçava els seus lligams i cohesió socials i on se celebraven, en el cas de les places, les festivitats, els bans i els dies de mercat. Se sap també que eren llocs on la maldiença i el xafardeig eren constants, amb els lògics avalots i baralles posteriors que ben sovint destorbaven l'habitual quietud de les viles. La defensa de l'honor personal, fins i tot amb l'ús del coltell, era un dret innegociable per als homes medievals i encara moderns.

3. CONCLUSIONS

A mode de resum, els barris històrics d'Oliva barregen característiques pròpies i superposades de dues civilitzacions amb modes molt diferents d'entendre la vida. La població musulmana s'establí espargida pel territori valencià, tot aprofitant les restes del que havia estat la cultura romana. Oliva es troba situada a la vora de l'antic ramal de la Via Augusta, que unia Dénia amb Xàtiva, i als seus peus disposa d'una gran plana agrícola que arriba, a mans besades,

---

⁴⁴ *ibíd.*, p. 26.

fins a tocar de mar. La població islàmica s'organitzà al voltant d'unes fortificacions que, a més a més de donar protecció (funció preferent fins al s. XIII), servien com a edificis del poder públic on es recaptaven impostos i altres serveis militars. La població, però, era autònoma quant a la producció agrícola, la qual cosa afavorí un tipus d'assentament dispers, de petites alqueries en gran mesura dedicades al policultiu i al treball comunitari de la terra. La xarxa de reg es construï de la mà de petits camperols que anaven augmentant l'espai irrigat en uns casos i drenant en altres, bo i aconseguint un territori de regadiu fortament antròpic, ric i sostenible.

L'arribada dels cristians al s. XIII va suposar un canvi dramàtic en el tipus d'organització territorial i política preexistent. Els nous vinguts adequaren l'espai a les exigències d'un món occidental, europeu i feudal, totalment alié a la tradició islàmica. Les friccions socials i les revoltes obligaren els nous amos a concentrar primer, i segregar després, la població en barris separats per murs culturals infranquejables. Aquest fenomen, més visible en uns llocs que en altres, conformà l'actual estructura de molts dels barris històrics dels nostres pobles. A Oliva, l'empremta deixada pels esdeveniments és visible encara hui. Els barris restaren separats per una muralla des del s. XIV fins al XVIII i a una i altra banda d'aquella es perfilaven identitats i realitats ben diferents. La unió d'ambdós barris sempre va ser un tema delicat. Només arran de les conversions forçoses dels mudèjars al cristianisme, derivades de la revolta de les Germanies (1519-1523), començà a entreveure's una primerenca homogeneïtzació religiosa. L'any 1534 la mesquita del Raval va ser convertida en església, tot emmudint definitivament la crida a la pregària en favor dels sons de les campanes. No cal dir que el procés de conversió al cristianisme de la població musulmana va suposar un problema de difícil solució per al conjunt del cos social valencià, només tràgicament solucionat pel decret d'expulsió dels moriscos el 1609, el qual va comportar el foragitament forçat de poc més del cinquanta per cent de la població olivera. Una decisió traumàtica. Només Oliva i la Font d'en Carròs eren llocs de l'antiga baronia de Rebollet, habitats per cristians vells. La resta de pobles o llogarets eren de poblament exclusivament morisc i quedaren deshabitats.⁴⁵

45 F. PONS FUSTER, *Aspectos económicos-sociales del Condado de Oliva (1560-1750)*, p. 15.

Va ser aleshores quan Vila i Raval es fusionaren a l'àmbit civil "per ningun temps, per ninguna causa, via, manera, ni raho puguen separarse los del dit Raval dels de la dita Vila, ni fer universitat distincta ni separada, ni acceptar, ni optenir privilegi de desmembracio dels senyors Comtes que de present son, ni per temps seran, ni de sa Magestat del Rey nre. Senyor".⁴⁶ Així i tot, continuaren separades per la muralla fins a la guerra de Successió del s. XVIII. Però mai la fusió va ser total. Fins i tot, les cases senyoriales dels ss. XVIII i XIX es concentren dins del barri de la Vila, mentre que el Raval conserva un aspecte molt més modest i senzill, amb carrers estrets i cases blanques no gens ostentoses. En la intimitat d'aquestes encara s'intueixen, matisats i llunyans, certs recels dels habitants d'una mateixa població dividits històricament molt més que per una parròquia. Història viva que roman a cada racó del nostre poble.

---

46 *ibíd.*, p. 175.

RESUMS / 'ABSTRACTS'**Aproximació biogràfica del cavaller i mariner Francesc-Gilbert de Centelles, comte d'Oliva, sota el regnat d'Alfons el Magnànim (1408-1458)**

RUBÉN GALERA HERNÁNDEZ

El llinatge dels Centelles, senyors d'Oliva, Nules i de nombrosos feus a Sardenya, és d'interés manifest per als estudiosos de la història i la literatura. Francesc-Gilbert de Centelles (1408-1480), primer comte d'Oliva, ha sigut un personatge estudiat sempre col·lateralment per ser pare de Serafí i Jordi de Centelles. Si bé no deixà una gran empremta en la literatura del segle xv, exercí decisivament i permanentment els seus oficis de mariscal, camarlenc i conseller durant els regnats d'Alfons V i Joan II d'Aragó. En el present estudi, dividit en dues parts, ens proposem perpetuar per escrit la biografia de qui fou un excel·lent cavaller i mariner en la Mediterrània baixmedieval.

The ancestry of Centelles, lords of Oliva, Nules and numerous fiefs in Sardinia, is of obvious interest to historical and literary scholars. Francesc-Gilbert of Centelles (1408-1480), first Count of Oliva, has always been a character studied collaterally because he was the father of Serafí and Jordi Centelles. Although he did not leave a big mark on the literature of the 15th Century, he decisively and permanently filled his posts as a marshal, chamberlain and advisor during the reign of Alfons V and Joan II of Aragon. In this study, divided in two parts, we intend to perpetuate in writing the biography of the man who was an excellent gentleman and sailor in the Mediterranean late Middle Ages.

PARAULES CLAU: Corona d'Aragó / Segle xv / Centelles / Comtes d'Oliva / Francesc-Gilbert de Centelles i Queralt / Sardenya.

KEY WORDS: Crown of Aragon / 15TH CENTURY / Centelles / Counts of Oliva / Francesc-Gilabert of Centelles and Queralt / Sardinia.

Oliva en Valencia, puerto mediterráneo en el siglo xv (1410-1525), de Jacqueline Guiral

VICENT OLASO I SENDRA

Amb tots els matisos que calga, el segle xv és el moment de màxim esplendor del regne medieval de València. Des del seu port, la capital, inserida de ple en els circuits mercantils europeus, irradia per tot el territori la influència d'aquesta fulgor. La historiadora francesa Jacqueline Guiral va estudiar l'activitat comercial marítima valenciana des de l'inici de la centúria fins al punt d'inflexió que suposa la guerra de les Germanies, tot examinant el mateix tràfic naval, la seua gestió i les decisions polítiques que l'afectaven, a més d'altres aspectes directament relacionats, com ara la construcció naval o la seguretat davant els atacs corsaris. En aquest món d'intercanvis i negocis sovint arriscats, que estenia els seus tentacles sobre la producció agrària i el treball artesanal de tot el regne, el port d'Oliva, situat en la zona més activa del sud, competeix amb altres ports d'envergadura semblant per establir-se com a escala obligada de les principals rutes de navegació.

The 15th Century was the time of maximum splendour in the medieval Kingdom of Valencia, every objection notwithstanding. The capital and its port were fully inserted in the European commercial circuits, and their brilliance reached the whole of the territory. The French historian Jacqueline Guiral studied Valencian maritime commercial activity from the beginning of the century until the turn of events caused by the Germanies (Brotherhoods) war, by examining the very sea traffic and its management, the policies affecting it and other closely related aspects, such as shipbuilding or security against privateer attacks. In this world of exchanges and often risky business, which stretched its tentacles to the agricultural production and the craftsmanship of the whole realm, the port of Oliva, located in the more active area of the South, competed with other similar ports in order to establish itself as a necessary port of call in the main shipping routes.

PARAULES CLAU: Segle xv / Regne de València / Tràfic marítim / Comerç / Port d'Oliva.

KEY WORDS: 15TH CENTURY / The Kingdom of Valencia / Sea traffic / Trade / Oliva's port.

El ducat d'Osuna

JOSEP SENDRA I MOLIÓ

Els Téllez-Girón, ducs d'Osuna i Grans d'Espanya, que arribaren a ser el llinatge més poderós de la noblesa espanyola, van afegir en el segle XVIII a la seua llarga llista de senyories el ducat de Gandia, el comtat d'Oliva i títols annexos, així com les seues possessions a Sardenya. L'article contempla l'ascens d'aquesta família, radicada en el segle xv a la ciutat andalusa d'Osuna, però que després, amb l'acumulació de senyories i poder polític, acabaria residint a Madrid com a noblesa cortesana exercidora de càrrecs polítics, militars i diplomàtics. L'abolició dels senyories per les Corts de Cadis i l'endeutament excessiu per despeses sumptuàries provocarien la seua decadència i ruïna en el segle XIX.

The Téllez-Girón family, Dukes of Osuna and Grandees of Spain, who became the most powerful lineage of Spanish nobility, added to their long list of feudal dominions the duchy of Gandia, the earldom of Oliva and attached titles, as well as their possessions in Sardinia in the 18th Century. This article deals with the rise of this family, linked in the 15th Century to the Andalusian city of Osuna, who later on, with the accumulation of dominions and political power, would reside in Madrid as court nobility who filled political, military and diplomatic positions. The abolition of feudal dominions by the Cortes (Parliament) of Cadiz, and the excessive indebtedness due to sumptuary expenses, caused their decay and ruin in the 19th Century.

PARAULES CLAU: Osuna / Ducat d'Osuna / Família Téllez-Girón / Ducat de Gandia / Comtat d'Oliva / Estats d'Oliva a Sardenya / Ducat de Mandas / Marquesat de Terranova / Corts de Cadis / Abolició dels senyories.

KEY WORDS: Osuna / Duchy of Osuna / Téllez-Girón family / Duchy of Gandia / Earldom of Oliva / Dominions of the Earldom of Oliva in Sardinia / Duchy of Mandas / Marquis of Terranova (Sardinia) / Cortes of Cadiz / Abolition of feudal dominions.

Aproximació al paisatge històric d'Oliva: l'espai urbà (I)

DAVID CALDES SÁNCHEZ

Com és sabut, hi ha un gran ventall de possibilitats, mètodes i tècniques per a apropar-se al coneixement històric. Un dels que, en els darrers temps, està donant més fruits és l'“arqueologia hidràulica” gràcies, entre d'altres, a la fàcil aplicació de les noves tecnologies i al seu amplíssim potencial d'aplicacions pràctiques. Tot espai amb interacció humana, actual o del passat, és un espai *a priori* analitzable. En el nostre cas, oferim d'una manera lleugera i sintetitzada una imatge evolutiva de la formació de la nostra població tot seguint els esquemes marcats per aquest mètode historiogràfic. Per qüestions pràctiques, hem separat dos espais diferents però estretament lligats com són l'espai urbà i l'espai rural. En aquest primer capítol, pertanyent a l'espai urbà, tractem de manera cronològica les més importants transformacions patides pel nostre poble. Finalment, anomenem els elements arquitectònics més representatius de la nostra història que han arribat, o no, fins a l'actualitat.

There is a wide variety of approaches, methods and techniques to tackle historical research. One of the techniques that has been so far yielding good results is “hydraulic archeology”, thanks –among other reasons– to the new technologies and their wide potential. Every place where human interaction occurs may in principle be subject to analysis. In this text we offer a synthesised description of the evolution of Oliva (Valencia), always using the previously mentioned method. For practical reasons, we have separated two different but closely related areas: rural and urban. In this first chapter, the urban one, we describe in a chronological way the most important changes in Oliva. Finally, we deal with the most representative architectonic elements in our history whether they have survived to the present day or not.

PARAULES CLAU: Paisatge / Arqueologia hidràulica / Microtoponímia / Romanització / Islamització / Feudalització / Xarq Al-Andalus / Madina / Hisn / Aljama / Alqueria / Carta de poblament.

KEY WORDS: Landscape / Hydraulic archeology / Micro-toponymy / Romanisation / Islamisation / Feudalisation / Xarq Al-Andalus / Islamic City / Islamic Castle / Islamic Community / Farmhouse / Charter.

ÍNDEXS DELS 'CABDELLS' ANTERIORS

CABDELLS I

- A. ESTEVE BLAY, "Certificat de naixement", p. 11.
 M. MARTÍ I ASCÓ, "Presentació", p. 13.
 CONSELL DE REDACCIÓ, "Els quatre aniversaris", p. 15.
 P. E. MULLER, "A la recerca del palau", p. 21.
 J. SENDRA I MOLIÓ, "L'abús de poder als feus sards del comte d'Oliva en un decret del virrei Madrigal sobre el Senyoriu del Màrguine (1561)", p. 29.
 J. CASTELL BOMBOÍ, "Les religioses clarisses i els Borja-Centelles", p. 41.
 F. GIL PERICÁS, "El sistema beneficial de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva, del segle XIV al XIX", p. 51.
 J. SANCHIS COSTA, "L'economia de Santa Maria en el trànsit del segle XVIII al XIX", p. 79.
 M. MARTÍ I ASCÓ, "Sobre l'antiga confraria de la Sang d'Oliva", p. 101.
 A. MESTRE SANCHIS, "*Apuntamientos de Oliva*, tres volums en el fons documental mayansià", p. 123.
 E. CASANOVA, "La variació lingüística del valencià al segle XVIII a través de Joan Antoni Mayans (1718-1801)", p. 129.
 J. F. PI I APARICI, "El classicisme italià a la capella del Santíssim Crist de Sant Roc d'Oliva i la vessant social de la mateixa", p. 153.
 RECULL DOCUMENTAL, p. 169

CABDELLS II

- M. MARTÍ I ASCÓ, "Represa i comiat", p. 11.
 J. SANCHIS COSTA, "Moriscos i terratinents. L'origen de les propietats de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva", p. 15.
 M. MARTÍ I ASCÓ, "Un distingit matrimoni en l'Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda", p. 47.
 G. TORE, "El feu d'Oliva: família, poder i xarxes clientelars a l'època del comte-duc d'Olivares", p. 75.
 G. MURGIA, "El Regne de Sardenya i els feus d'Oliva durant la Guerra dels Trenta Anys (1618-1648)", p. 85.

- A. MESTRE SANCHIS, "Aspectes de la vida dels olivans del segle XVIII recollits per Gregori Mayans", p. 91.
- E. CEBRIÁN, "La restauració de la Mare de Déu del Rebollet", p. 113.
- P. INEBA TAMARIT, "Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet", p. 127.
- V. F. LLOPIS CARDONA, "La Capella del Crist de Sant Roc: sistemes constructius i patologies", p. 133.
- E. GIL MUÑOZ, "Dos tractadistes de la geologia humana: Enric Sòria i Joan Fuster", p. 151.
- RECU LL DOCUMENTAL, p. 167.

CABDELLS III

- J. BORDES GARCIA, "Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle XV", p. 11.
- F. CARBONI, "Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI", p. 29.
- B. ANATRA, "Reflexos de la crisi Camarassa en l'estat sard d'Oliva", p. 61.
- J. SENDRA I MOLIÓ, "El llenguatge administratiu valencià a principis del segle XVIII", p. 71.
- F. PONS FUSTER, "Sobre la peste de Oliva de 1785", p. 95.
- M. DEL REY AMAT, "Les cases del carrer Tamarit en Oliva", p. 119.
- MISCEL·LÀNIA D'ESTUDIS, "Monumentos de Oliva: XI.- El carrer de les Moreres", p. 143.
- F. MESTRE PONS, "Donació de taulellets gòtics del Palau d'Oliva", p. 146.

CABDELLS IV

- A. ESTEVE BLAY, "Presentació", p. 11.
- V. FELIP SEMPÈRE, "Antecedents de la conquesta", p. 17.
- V. FELIP SEMPÈRE, "Enfeudació del castell de Nules i el seu territori. Fundació de Nules i Moncofa. Els Montcada", p. 27.
- V. FELIP SEMPÈRE, "Els Centelles, senyors de Nules", p. 37.
- V. FELIP SEMPÈRE, "Recull d'imatges", p. 47.
- V. FELIP SEMPÈRE, "Els Centelles, senyors de Nules, Rebollet i Oliva", p. 65.
- V. FELIP SEMPÈRE, "Els Centelles, senyors de Nules i Comtes d'Oliva", p. 73.

V. FELIP SEMPÈRE, “La successió de Pere de Centelles”, p. 93.

V. FELIP SEMPÈRE, “L’inventari del Palau d’Oliva”, p. 101.

APÈNDIX DOCUMENTAL, p. 109.

CABDELLS V

A. ESTEVE BLAY, “Presentació”, p. 9.

“2007, cent anys de la concessió del títol de *Ciutat* a Oliva”, p. 11.

J. SENDRA I MOLIÓ, “La toponímia urbana d’Oliva”, p. 15.

C. LLOPIS BAUSET, “Antonio Cortina, pintor dels evangelistes del temple parroquial de Sant Roc”, p. 53.

F. SENDRA BAÑULS, “Plafons ceràmics i imatges devocionals a Oliva”, p. 81.

J. F. PI I APARICI, “José Maria Vidal Pastor i el món organístic a Oliva entre 1537-2005”, p. 105.

J. SENDRA I MOLIÓ, “Homenatge a Francesc Ferrer Pastor durant les II Jornades Internacionals d’Història dels Centelles i del Comtat d’Oliva (18 d’abril de 1999)”, p. 167.

F. FERRER PASTOR (†), “La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles”, p. 171.

A. ESTEVE BLAY, “Visita dels conservadors de *The Hispanic Society of America* a Oliva”, p. 192.

“Normes d’edició de *Cabdells*”, p. 205.

CABDELLS VI

V. CANET I LLIDÓ, “Presentació”, p. 7.

I. BUSSA, “La documentació sobre els Estats Sards d’Oliva”, p. 9.

F. MESTRE PONS, “Breu estudi de dues imatges de la Mare de Déu de la parròquia de Santa Maria la Major d’Oliva”, p. 83.

I. GARATE LLOMBART i J. L. REGIDOR ROS, “Redescobrint la ‘Glòria’ de la Capella del Santíssim Crist de l’església de Sant Roc d’Oliva”, p. 97.

V. C. NAVARRO OLTRA, “Sobre el topònim *awr.ba* del districte de Dénia islàmica”, p. 115.

F. PONS MONCHO [amb pròleg de J.A. GISBERT SANTONJA], “*Erudició Esparsa*: recull d’articles breus de temàtica local”, p. 133.

“Normes d’edició de *Cabdells*”, p. 203.

CABDELLS VII

- V. CANET I LLIDÓ, “Presentació”, p. 7.
- M. HERRANZ LÓPEZ, I. MARTÍNEZ GIL, P. PORTA GARCIA, B. MARTÍ MORANT, R. TERCERO LOZANO i F. GULINO, “La casa del Rellotge d’Oliva: projecte de restauració”, p. 9.
- V. GIRAU MESTRE, V. ESTRUCH SANTACATALINA, V. MALONDA MESTRE, C. MIÑANA ESCRIVÀ, J. R. MORELL GREGORI, P. PEIRÓ BERTOMEU, J. SENDRA MOLIÓ i V. BARRERES MARTÍNEZ, “Els ‘xiquets de Rússia’ d’Oliva”, p. 69.
- M. ARCOS I MARTÍNEZ, “Aproximació als aspectes socials del bandolerisme vuitcentista valencià: el cas d’Oliva”, p. 83.
- V. F. LLOPIS CARDONA, “Restauració d’una xemeneia de fàbrica ceràmica. Intervenció en el patrimoni industrial protegit”, p. 97.
- J. F. PI I APARICI, “Els emblemes heràldics dels Centelles en la gènesi medieval de l’heràldica”, p. 117.
- E. ORQUÍN LLORCA, “Resseña de l’Exposició d’Art Religios celebrada a la Cripta de l’església de Santa Maria en maig de 2008”, p. 133.
- A. CARDONA BALLESTER [amb pròleg de F. BRINES BAÑÓ], “Salvador Cardona Miralles, mig segle de memòria”, p. 151.
- S. CARDONA MIRALLES (†), “*Erudició esparsa: Recull d’articles breus de temàtica local*”, p. 185.

CABDELLS VIII

- J. JUBERÍAS, M. IBÁÑEZ, M. DEVESA, P. VILLALBA, M. ROMERO i C. MORALES, “L’ermita de Sant Antoni d’Oliva: projecte de restauració”, p. 7.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “Sobre una carta de franquesa atorgada pel duc de Gandia al prevere Josep de Celada (1611)”, p. 77.
- E. MOSCARDÓ SABATER, “¿Netejar pedres i traure ossos? La necessitat de la difusió de l’arqueologia i del patrimoni als ciutadans de la Safor-Valldigna”, 101.
- J. E. ALONSO I LÓPEZ, “Centelles i Borges als arxius: breu notícia sobre les seues relacions amb la casa Íxer”, p. 127.
- A. FERRANDO MENA, “Els olivers a Bufarik i a la Plana de Mitidja (l’Algèria francesa) en la segona meitat del segle XIX”, p. 151.
- R. M. GIRAU BORRÁS i J. ESCRIVÀ ENGUIX, “La fotografia com a font històrica: la galeria d’alcaldes d’Oliva”, p. 177.

CABDELLS IX

- A. ESTEVE BLAY, "L'Associació Cultural Centelles i Riusech sol·licita a l'Ajuntament d'Oliva la declaració de l'any 2010 com a any Ciscar", p. 9.
- A. ESTEVE BLAY, "El projecte pren forma", p. 11.
- R. M. GIRAU BORRÀS, "El Monument a Gabriel Ciscar Ciscar. Memòria de la seua construcció", p. 15.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Arrancada de l'any Ciscar. 27 de març de 2010", p. 25.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Visita del Veler escola Pelegrina a la costa d'Oliva", p. 29.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Concert homenatge de l'Armada Espanyola a Gabriel Ciscar Ciscar", p. 35.
- A. ESTEVE BLAY, "Conferència homenatge del Centro de Historia y Cultura Militar a Gabriel Ciscar i Ciscar", p. 39.
- A. ESTEVE BLAY, "L'Exposició. Gabriel Ciscar Ciscar. L'home, el marí, el polític", p. 41.
- A. ESTEVE BLAY, "Les Jornades d'Història. Gabriel Ciscar Ciscar. L'home, el marí, el polític", p. 57.
- A. ESTEVE BLAY, "Homenatge de l'Associació Cultural Centelles i Riusech a Gabriel Ciscar Ciscar al Panteó de Marins Il·lustres. San Fernando, Cadis", p. 65.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, "Lliurament d'agraïments", p. 79.
- A. ESTEVE BLAY, "Acte de restitució de la làpida commemorativa de Gabriel Ciscar Ciscar de la plaça de l'Església a la plaça Raconada d'Alonso. 19 de desembre de 2010", p. 81.

FE D'ERRATES

En aquest número, les fotos de les pàgines 139, 140, 141, 142 i 143 són obra de J. Sendra, mentre que la foto de la pàgina 16 s'ha d'atribuir a J. C. Fuster.

CABDELLS X

- A. SOLER, "Un document inèdit d'Ausiàs March, relacionat amb el comte d'Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453)", p. 5.
- J. SENDRA I MOLIÓ, "El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d'Oliva (segles XVI-XVII) (1a part)", p. 15.

- J. MAS I MARTÍ i J. NOGUERA I MENGUAL, “L’empremta morisca a la vila d’Oliva després del 1609”, p. 77.
- A. MESTRE SANCHIS, “Del camí Vell de Dénia i les ermites”, p. 89.
- A. CARDONA BALLESTER, “Casa del Marxucal, lloc de pau”, p. 99.
- R. M. GIRAU BORRÁS i J. ESCRIVÁ ENGUIX, “L’ajuntament en guerra (1936–1939)”, p. 161.
- P. PÉREZ LEDO i G. BELTRÁN LÓPEZ, “La senyalització dels recursos turístics del centre històric d’Oliva: Diversificació i complementarietat en els productes turístics”, p. 195.

CABDELLS XI

- J. IVARS PÉREZ, “Intervenció a la torre de la Comare: Palau dels Centelles”, p. 5.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d’Oliva (segles XVI–XVII) (2a part)”, p. 19.
- D. X. CANYAMÀS I VALLCANERA, “L’enigma Sanxis Maians i dues concessions nobiliàries de la Casa d’Àustria”, p. 67.
- G. BARGUES GUZMÁN, M. J. COMPANY IBÁÑEZ, P. DE LA PIEDRA CUBELLS, V. GUILLEM BARBER, A. LLECHES CARDONA i M. A. MORANT RAMIRO, “La casa del Marxucal d’Oliva: Projecte de restauració”, p. 91.

CABDELLS XII

- M. ARCOS I MARTÍNEZ, “Un tren, una foto i uns quants records”, p. 5.
- F. DEVESA I JORDÀ, “Els Centelles a la col·lecció *Monumenta Borgia*”, p. 9.
- F. BARBER CASTELLÀ, “Els Miranda, una família burgesa de l’Oliva del segle XVII”, p. 31.
- L. BOLO MARTÍNEZ, “L’últim forn de calç d’Oliva”, p. 45.
- V. MORERA BERTOMEU i A. CARDONA BALLESTER, “Història del culte a la Mare de Déu del Rebollet”, p. 67.

**Tots aquests articles els podeu consultar en format PDF a:
www.raco.cat/index.php/Cabdells [01-12-2015]**